

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπων: Αγγελίδης Εμμ.

Το ζήτημα του θεσμικού διαχωρισμού οικονομικής κοινωνίας
και πολιτικού κράτους στο έργο του Κάρλ Πολάνυι
Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός

Αθήνα, Μάιος 2007

1. Εισαγωγή

Η σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομικής σφαίρας δραστηριοτήτων στις διαμορφούμενες αστικές κοινωνίες αποτελούσε το συγκροτησιακό για τις κοινωνικές επιστήμες πεδίο της «πολιτικής οικονομίας»· στα πλαίσια αυτού θεωρείτο αυτονόητη η σύνδεση των προβλημάτων της αγοράς και της πολιτικής με μια ηθική θεωρία της ευδαιμονίας, καθώς για τους κλασικούς οικονομολόγους η μελέτη των σχέσεων της παραγωγής και της κατανομής και η ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας συνδέεται αναγκαία με μια θεώρηση του συνόλου των κοινωνικών και ταξικών σχέσεων.

Στα πλαίσια μιας ενιαίας θεώρησης της οικονομίας και της πολιτικής, ο Άνταμ Σμιθ θεωρούσε σημαντική τη διάκριση ανάμεσα στην πρωτόγονη και άγρια κατάσταση της κοινωνίας που προηγείται τόσο από τη συσσώρευση του αποθέματος όσο και από την ιδιοποίηση της γης, και στην κοινωνία μετά τη συσσώρευση του αποθέματος στα χέρια συγκεκριμένων ατόμων. Ο Ρικάρντο είδε τους νόμους που ρυθμίζουν τη διανομή σαν το κύριο πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας, εφόσον οι νόμοι αυτοί εξηγούν τις αρχές που με βάση τους το προϊόν της γης κατανέμεται ανάμεσα στις τρεις τάξεις της κοινότητας, συγκεκριμένα τους ιδιοκτήτες της γης, τους κατόχους του αποθέματος ή κεφαλαίου που χρειάζεται για την καλλιέργειά της και τους εργάτες, που με τη δουλειά τους καλλιεργείται η γη. Θα μπορούσε κανείς να πει πως γι' αυτούς η πολιτική οικονομία ήταν θεωρία της διανομής πριν γίνει θεωρία της ανταλλακτικής αξίας.¹

Από την άλλη μεριά, οι σύγχρονες τοποθετήσεις χαρακτηρίζονται από την αμφισβήτηση της ενότητας της πολιτικής οικονομίας ως ηθικής επιστήμης. Στον ορίζοντα τέτοιων απόψεων, θεωρείται ότι, επειδή η πολιτική οικονομία και η οικονομική σκέψη γενικά, σχεδόν αναπόφευκτα, καθορίζονται ιδεολογικά, άμεση συνέπεια είναι ότι η καθαυτό οικονομική ανάλυση πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ανεξάρτητη και αντικειμενική – σαν ένας σκληρός πυρήνας τυπικών τεχνικών και εργαλείων, τα οποία ρυθμίζονται από υπερϊστορικά πρότυπα και κανόνες που πρέπει

1 Μ.Ντομπ, *Θεωρίες της αξίας και της διανομής*, Gutenberg, Αθήνα ³1976, σ.45

να εξετάζονται και να εκτιμώνται ανεξάρτητα· και ότι γι' αυτά μπορεί να γραφτεί μια ξεχωριστή ιστορία που να δίνει ξεκάθαρες απαντήσεις σε ερωτήματα.²

Το έργο του Πολάνυι βρίσκεται στην αντίπερα όχθη των κυρίαρχων σύγχρονων θεωρήσεων. Ο Πολάνυι αντιλαμβάνεται τη σύγχρονη θεσμική εξέλιξη ως διαδικασία κατά την οποία απειλείται η κοινωνική αναπαραγωγή από την ίδια τη μορφή της (αγορά), στην οποία η κοινωνία απαντά με τη λήψη μέτρων αυτοπροστασίας της. Στο έργο *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, εξετάζει συνολικά τις δυνατότητες ύπαρξης και τις ανθρωπολογικές επιπτώσεις της λειτουργίας ενός αυτορρυθμιζόμενου συστήματος αγορών, δηλαδή μιας οικονομίας που διευθύνεται αποκλειστικά από τις τιμές χωρίς έξωθεν βοήθεια ή παρεμβάσεις. Θεωρεί ότι μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά απαιτεί τον θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων, διαδικασία που στην ουσία αποτελεί απλώς την επαναδιατύπωση, από την πλευρά της κοινωνίας ως συνόλου, της ύπαρξης μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.³

Όσον αφορά το αντικείμενο της έρευνας, αυτό δεν συγκροτείται από εικόνες της πραγματικότητας, αλλά από εννοιολογικούς σχηματισμούς, οι οποίοι θεωρείται ότι διευκολύνουν τη διερεύνηση του θέματος. Κατά τον συγγραφέα, δεν μπορεί να υπάρξει οικονομία της αγοράς, διαχωρισμένη από την πολιτική σφαίρα.⁴ Ο ισχυρισμός ότι ο διαχωρισμός μεταξύ της οικονομικής και της πολιτικής σφαίρας δραστηριοτήτων ενυπάρχει σε όλους τους τύπους κοινωνίας και σε όλες τις εποχές

² *Ο.π.*, σ.21, πρόκειται για μια αντίληψη για την οικονομική ανάλυση σαν «κουτί εργαλείων», σαν καθαρά μηχανιστική, απασχολημένη με τεχνικές που μπορούν να εφαρμοστούν σε μια μεγάλη ποικιλία στόχων και καταστάσεων. Σαν τέτοια η οικονομική ανάλυση υποτίθεται πως δεν ενδιαφέρεται για κανονιστικές κρίσεις και αδιαφορεί για τους συγκεκριμένους στόχους που υπηρετεί. Όμως η πολιτική οικονομία είναι μια κοινωνική επιστήμη των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων. Οι κατηγορίες της πρέπει να είναι κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή κατηγορίες που εκφράζουν σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους, και όχι ανάμεσα σε ανθρώπους και οικονομικά αγαθά. Έτσι και η παραπάνω αντίληψη βρίσκεται σε οξεία αντίθεση με τη σύγχρονη οικονομική θεωρία, η οποία αντιμετωπίζει το οικονομικό σύστημα σαν μια σειρά αλληλένδετων, αλλά εννοιολογικά διαφορετικών, σχέσεων ανάμεσα σε ανθρώπους και οικονομικά αγαθά. Από την αφετηρία αυτή προκύπτει ότι η αξία χρήσης ή χρησιμότητα παίρνει κεντρική θέση στις κατηγορίες της οικονομικής. Βλ σχετικά Π.Σουήζυ, *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, μτφ.Ν.Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα ¹²2004, σ.46

³ Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* (εξής: *ΜΜ*), Νησίδες, Θεσσαλονίκη, σ.72

⁴ «Δεν μπορεί να υπάρξει οικονομία της αγοράς, διαχωρισμένη από την πολιτική σφαίρα. Κι όμως, μια τέτοια ακριβώς κατασκευή αποτελούσε τη βάση της κλασικής οικονομικής θεωρίας από την εποχή του Ρικάρντο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτήν, η κοινωνία απαρτιζόταν από άτομα που κατείχαν ένα σύνολο εμπορευμάτων – αγαθά, γη, εργασία και τα παράγωγα της σύνθεσής τους. Το χρήμα ήταν απλώς ένα εμπόρευμα που ανταλλασσόταν συχνότερα από τα άλλα και, εξ αιτίας αυτού, ήταν αναγκαίο στην ανταλλαγή. Μια τέτοια «κοινωνία» ενδέχεται να είναι φανταστική, αλλά περιέχει τα πραγματικά θεμέλια της κλασικής οικονομικής θεωρίας.» *ΜΜ*, σ.192

είναι ψευδής, καθώς «ποτέ πριν από τον 19^ο αιώνα δεν ξεπέρασαν οι αγορές την καταστατική θέση του εξαρτήματος της οικονομικής ζωής». Υποστηρίζει ότι, κατά κανόνα, το οικονομικό σύστημα ήταν ενσωματωμένο στο κοινωνικό, και η μορφή της αγοράς ήταν συμβατή με οποιαδήποτε αρχή συμπεριφοράς επικρατούσε στην κοινωνία.

Έτσι, παρά την αποδοχή της αλήθειας της πρότασης ότι καμία κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως ένα σύστημα που να εξασφαλίζει την τάξη στην παραγωγή και την διανομή των αγαθών, αυτό δεν προϋποθέτει αναγκαία την ύπαρξη ξέχωρων οικονομικών θεσμών, αλλά η οικονομική τάξη αποτελεί απλώς λειτουργία της κοινωνικής στην οποία εμπεριέχεται.⁵ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, στην οποία η οικονομική δραστηριότητα απομονώθηκε και αποδόθηκε σε ένα ιδιαίτερο οικονομικό κίνητρο.

Σύμφωνα με αυτά, παρ' όλη την ευρεία διάδοση του θεσμού της αγοράς κατά το παρελθόν, η απλή ύπαρξη αγορών δεν συνεπαγόταν μια οικονομία της αγοράς με την έννοια μιας αυτόνομης και διακριτής σφαίρας της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αντίθετα, απαιτήθηκε πολιτική δράση για την εγκαθίδρυσή της. Τέτοια δράση, ως συνειδητή, απαιτούσε ιδεολογική καθοδήγηση. Την καθοδήγηση αυτή παρείχαν αναγκαστικά οι κλασικοί οικονομολόγοι στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου θεσμοποιήθηκε η οικονομία της αγοράς με την έννοια του Πολάνυι.⁶

Ο συγγραφέας επιχειρεί τη διερεύνηση των πολιτικών και οικονομικών όρων της «κατάρρευσης του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα». Η κατάρρευση ερμηνεύεται σε συνάφεια με τέσσερις θεμελιώδεις για την εποχή αυτή θεσμούς: το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, τον διεθνή κανόνα του χρυσού, το φιλελεύθερο κράτος και την αυτορρυθμιζόμενη αγορά. Οι νόμοι που δείπαν τον τελευταίο αυτόν θεσμό

⁵ Η θεώρηση αυτή είναι ενδεικτική της λειτουργιστικής διάστασης στην προβληματική του συγγραφέα, στις απολήξεις της οποίας η κοινωνία φαίνεται να αποτελεί ένα είδος οργανικής ολότητας, που αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της εσωτερικής ηθικής ουσίας της απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο που αναπαριστά η αγορά. Η ανεξέλεγκτη λειτουργία της τελευταίας βρίσκει το λειτουργιστικό της αναπλήρωμα στην ίδια την αντίδραση της κοινωνίας, η οποία με την κινητοποίησή της προστατεύει τις ίδιες τις προϋποθέσεις της αγοράς, αναπαράγοντάς την. Βλ σχετικά, Μ.Σκομβούλης, «Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*: ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της οικονομίας της αγοράς», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.16, Σάκκουλα, Αθήνα 2006, σ.304

⁶ J.R.Stanfield, *The economic thought of Karl Polanyi*, Macmillan, London 1986, Wiltshire 1993, σ.105

μελετώνται ως οι βασικότερες συνισταμένες του θεσμικού συστήματος εκείνης της εποχής, εξηγώντας έτσι την ουτοπική διάσταση της ιδέας της αυτορρυθμισμού. Θέση του συγγραφέα είναι ότι οι ρίζες της σύγχρονης κρίσης βρίσκονται στην απειλητική κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, που λειτουργούσε αποσπασματικά από την αρχή του 20ού αιώνα, για να καταστραφεί τελικά από τον πόλεμο και τις συνθήκες που ακολούθησαν: «η ρίζα του κατακλυσμού εντοπίζεται στο ουτοπικό εγχείρημα του οικονομικού φιλελευθερισμού να δημιουργήσει ένα σύστημα αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Μια τέτοια οπτική μοιάζει να προσδίδει σε αυτό το σύστημα σχεδόν μυθικές δυνάμεις· ούτε λίγο ούτε πολύ, ισχυρίζεται ότι η ισορροπία δυνάμεων, ο κανόνας του χρυσού και το φιλελεύθερο κράτος, αυτά τα θεμέλια του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα, διαμορφώθηκαν σε τελευταία ανάλυση από μια κοινή μήτρα, την αυτορρυθμιζόμενη αγορά»⁷.

Στόχος για τον Πολάνυι είναι να εξηγήσει την παρακμή του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα και την άνοδο και πτώση της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, αρθρώνοντας μια κριτική των ιδίων των θεμελίων της. Σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις, οι δύο βασικοί ισχυρισμοί του έργου του – ότι η «οικονομία» είναι ενσωματωμένη στην κοινωνία και ότι η γη, η εργασία και το χρήμα είναι «πλασματικά εμπορεύματα» – συνιστούν μια πρόκληση για την αντίληψη των φιλελεύθερων οπαδών της ελεύθερης αγοράς.⁸

Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας θεωρεί την οικονομία στις προνεοτερικές κοινωνίες ως «ανώνυμη». Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύσσει την έννοια της μη ενσωματωμένης οικονομίας, ώστε να αποκαλύψει την ανατροπή αυτής της ανωνυμίας στην πρόσφατη ιστορία και να εξοβελίσει τη νεότερη, βαθιά ριζωμένη, αντίληψη ότι

⁷ *MM*, σ.35. Η χρήση της έννοιας του πολιτισμού είναι χαρακτηριστική για την προσπάθεια μιας ολιστικής κοινωνικής θεώρησης που επιχειρεί ο συγγραφέας. Συγκεκριμένα, η μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του 19^{ου} αιώνα τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι δυνατή μια ταυτόχρονη οικονομική βελτίωση για τους μισθωτούς και μια κοινωνική καταστροφή. Κατ' αυτήν την έννοια, δεν μπορεί να ειπωθεί ότι ο Πολάνυι «ξεκάθαρα αποδίδει προνομιακή θέση στον πολιτισμό έναντι της οικονομίας». Βλ. σχετικά J.Hadjian, 'L' actualité paradoxale de la Grande Transformation', στο συλλογικό J.M.Servet, J.Maucourant, A.Tiran (επιμ), *La modernité de Karl Polanyi*, L'Harmattan, Παρίσι-Μόντρεαλ 1998, σ.165

⁸ M.Edelman & A.Haugerud (ed.), *The anthropology of development and globalization*, Blackwell, Οξφόρδη 2005, σ.83 Κατά τους συγγραφείς, αυτή η άποψη του Πολάνυι αποτελεί πρόκληση και για τους μαρξιστές, καθώς θεωρούν ότι οι τελευταίοι μοιράζονται με τους φιλελεύθερους την αντίληψη ότι η «οικονομία» – ειδικά στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος – είναι μια αναλυτικά αυτόνομη ολότητα με τη δική της εσωτερική λογική.

αποτελεί ένα εμπειρικό πεδίο, τη συνείδηση της ύπαρξης του οποίου κατείχαν απαραίτητα οι άνθρωποι ανέκαθεν.⁹

Έτσι, η ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα έγκειται ακριβώς στο ότι στηριζόταν σε οικονομικά θεμέλια. «Και άλλες κοινωνίες και πολιτισμοί επηρεάστηκαν από το υλικό πλαίσιο ύπαρξής τους – αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό όλης της ανθρώπινης ιστορίας, ουσιαστικά της ίδιας της ζωής, θρησκευτικής ή μη, υλικής ή πνευματικής. Όλοι οι τύποι κοινωνιών επηρεάζονται από οικονομικούς παράγοντες. Ο 19^{ος} αιώνας ήταν, όμως, οικονομικός κατά έναν διαφορετικό και ξεχωριστό τρόπο, επειδή στηρίχθηκε σε ένα κίνητρο που δεν είχε αναγνωρισθεί ή εκτιμηθεί προηγουμένως στην ανθρώπινη ιστορία και, σίγουρα, δεν είχε ποτέ πριν εδραιωθεί ως δικαίωση της δράσης και συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή: το κέρδος. Η αυτορρυθμιζόμενη αγορά προήλθε αποκλειστικά από αυτήν την αρχή.¹⁰

⁹ J.R.Stanfield, *ό.π.*, σ.108

¹⁰ *MM*, σ.36

2. Η μελέτη των κοινωνικοοικονομικών κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας

Κατά τον Πολάνυι, οι σημαντικές για τη σύγχρονη κοινωνική οικονομία κατηγορίες συναντούν πανομοιότυπές τους σε παλαιότερες κοινωνίες. Μέσω συγκριτικής ανάλυσης, η οποία καθιστά δυνατό τον καθορισμό των ιδιαιτεροτήτων ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος, μπορούν να αναδειχθούν τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του, όπως αντιπαραβάλλονται στις διαστάσεις που μοιράζεται με άλλους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς. Όλες οι οικονομίες, όλες οι υλικές σφαίρες των ανθρώπινων κοινωνιών, περιλαμβάνουν την πρόβλεψη των ανθρώπινων σκοπών, την τεχνολογία και τον μετασχηματισμό της φύσης. Σε όλες εκτός από τις πιο πρωτόγονες κοινωνίες υπάρχει ο καταμερισμός της εργασίας με την συνεπαγόμενη αναγκαιότητα ενοποιητικών θεσμών που ρυθμίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες. Οι θεσμοί αυτοί έχουν τουλάχιστον επιφανειακές ομοιότητες: αγορές, εμπόριο, χρηματικά αντικείμενα και υπολογιστικές μηχανές. Η παρουσία τέτοιων κατηγορικών γενικοτήτων καθιστά γόνιμο το να επιχειρηθούν διαπολιτισμικές συγκρίσεις.¹¹

Η σφαίρα της οικονομίας περιλαμβάνει ούτως ή άλλως μια διαδικασία κοινωνικοποίησης, κατά την οποία οι υποκειμενικοί χαρακτήρες διαμορφώνονται σύμφωνα με ηθικούς και οργανικούς κανόνες, καθώς και αναγκαίες πρακτικές. Τούτο είναι δεδομένο για όλες τις κοινωνικές οικονομίες, κατά το ότι όλες πρέπει να ενσωματώνουν την οικονομική δραστηριότητα μέσω συστημάτων επικοινωνίας και συγκατάθεσης, καθώς το κοινωνικό σύστημα διδάσκει στα υποκείμενα τη συμπεριφορά που αναμένεται από τα ίδια. Όμως η νεότερη εποχή διαφοροποιείται, αντιστρέφοντας την ισχύουσα γραμμή αιτιότητας, καθώς οι δικοί της κανόνες διαμορφώνονται από τις επιταγές της οικονομίας. Ενώ δηλαδή η οικονομία προηγουμένως υπαγόταν στις άλλες κοινωνικές επικράτειες, οι οποίες περιόριζαν την τη δραστηριότητά της και έδιναν τον τόνο στην κοινωνική ζωή, η σύγχρονη

¹¹ Κατά τον Πολάνυι, πολλές όψεις και προβλήματα οικονομικής συμπεριφοράς είναι μη ορατά για το οικονομιστικό πεδίο της έρευνας. Έτσι αναζητά την υπέρβαση αυτής της περιορισμένης οπτικής μέσω της σύνδεσης της οικονομικής ιστορίας με την κοινωνική ανθρωπολογία. Η οικονομική ιστορία προκαπιταλιστικών οικονομιών αποτελεί για εκείνον μια ζωτική περιοχή για τη σύγκριση οικονομικών συστημάτων. Βλ σχετικά J.R.Stanfield, *ό.π.*, σ.28

οικονομία, αντίθετα, υπάγει την κοινωνική ζωή γενικά και την επηρεάζει με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές.¹²

Ενδεικτική σε σχέση τα παραπάνω είναι η έννοια της ανταλλαγής. Κατά τον Πολάνυι, το ζήτημα κατά πόσο εμφανιζόταν και στις προηγούμενες κοινωνίες η τάση του ανθρώπου για κέρδος και προσοδοφόρες ασχολίες αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Θεωρεί ότι στο ζήτημα αυτό οι οικονομικοί ιστορικοί στράφηκαν αποκλειστικά στη διερεύνηση της περιόδου εκείνης στην οποία ήταν διακριτή η πρακτική της ανταλλαγής, απωθώντας τις πρωτόγονες οικονομίες στη σφαίρα της προϊστορίας. Ασυναίσθητα, αυτό οδήγησε στην εμφάνιση μιας «ψυχολογίας της αγοράς», επειδή, κατά την περίοδο των τελευταίων αιώνων, τα πάντα θεωρούνταν ότι έτειναν προς αυτό που τελικά επικράτησε, δηλαδή την οικονομία της αγοράς, ανεξάρτητα από άλλες τάσεις, που προσωρινά αγνοήθηκαν. Ωστόσο, μια πιθανή «σύνδεση της οικονομικής ιστορίας με την κοινωνική ανθρωπολογία» θα λειτουργούσε διορθωτικά προς αυτήν την «βραχυπρόθεσμη» οπτική, αλλά κάτι τέτοιο «αποφεύχθηκε συστηματικά».¹³

Σύμφωνα με αυτά, η παραμέληση της ιστορικής διάστασης και του πολιτισμικού συνόλου όσον αφορά την ανθρώπινη συμπεριφορά συνιστά ένα αναγνωρισμένο όριο της φορμαλιστικής προσέγγισης των θεσμών.¹⁴ Η τελευταία προεξοφλεί ότι όλα τα οικονομικά συστήματα από την αρχή ως το τέλος ασχολούνται με το σημαντικότερο από όλα οικονομικό πρόβλημα, αυτό της αποδοτικής κατανομής των πόρων και της δίκαιης διανομής των παραγόμενων προϊόντων. Κάτι τέτοιο βέβαια αποτελεί χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών.¹⁵

¹² Stanfield, *ό.π.*, σ.107

¹³ *MM*, σ.47

¹⁴ Stanfield, *ό.π.*, σ.31

¹⁵ Στη χειρότερη περίπτωση οι σχετικές απόψεις οδηγούνται στην υπόθεση ότι οι αγοραίες συναλλαγές πρέπει να υπήρξαν στο παρελθόν· στην καλύτερη περίπτωση, οδηγούνται στην αναζήτηση λειτουργικών ισοδυνάμων της αγοραίας διαδικασίας. Αυτή η έννοια των λειτουργικών ισοδυνάμων αναφέρεται ως το σιωπηρά αγοραίο πρότυπο. Σύμφωνα με αυτό, εφόσον λαμβάνουν χώρα οικονομικές επιλογές, περιλαμβάνονται και κάποιοι υπολογισμοί όσον αφορά σχετικές αξίες, ακόμα και αν δεν υπάρχουν ρητές αγοραίες τιμές. Οι επιλογές ίσως θα βασίζονταν σε συγκριτικά φτωχότερη πληροφόρηση με την απουσία ρητών τιμών, αλλά επειδή απλώς είναι περιορισμένες από την άγνοια ή την αβεβαιότητα δεν θα ήταν λιγότερο οικονομικές με την τυπική έννοια. Ως συμπερασματικό επιχείρημα συχνά προκύπτει ότι η αγορά είναι ανώτερη επειδή παρέχει ρητές και πιθανώς πιο ακριβείς πληροφορίες για την αθεράπευτη πρακτική του ατομικού υπολογισμού – ότι η αγορά είναι σύμφωνη με την ανθρώπινη φύση. Βλ σχετικά Stanfield, *ό.π.*, σ.63

Επίσης χαρακτηριστικό σημείο της νεοτερικής, μη ενσωματωμένης οικονομίας αποτελεί η έννοια του κινήτρου του κέρδους. Το κίνητρο αυτό σπάνια καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο άτομο της προνεοτερικής κοινωνίας, καθώς η επιβίωσή του είναι εγγυημένη από το ότι ανήκει στην κοινότητα, εκτός της περίπτωσης που η κοινότητα αντιμετωπίσει μια καθολική διακοπή στα μέσα βιοπορισμού της. Επίσης, μια ενσωματωμένη οικονομία δεν εμφανίζει μια ιδιαίτερη δική της λογική, καθώς δεν υπάρχει καμία διακριτή συμπεριφορά που να μπορεί να αποκληθεί οικονομική με όρους κινήτρου και καθοδηγητικών αρχών.¹⁶ Το κοινωνικό κίνητρο να διατηρεί κανείς την κοινωνική του θέση μέσω της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων του (όπως η έγνοια για τους άλλους) και της τήρησης των κοινωνικών απαγορεύσεων (όπως η αποφυγή του απρεπούς ενδιαφέροντος για υλικά οφέλη) αποτελεί κρίσιμη μέριμνα για το άτομο. Οι κοινωνικοί του δεσμοί εγγυώνται τον βιοπορισμό του και τούτοι οι κοινωνικοί δεσμοί αποκτούν υποκειμενικό νόημα για εκείνο. Η αμοιβαιότητα είναι σημαντική, καθώς διασφαλίζει τη συνεργασία στην ουσιαστική λειτουργία που είναι ζωτικά απαραίτητη για την κοινωνική αναπαραγωγή. Τούτο έρχεται σε έντονη αντίφαση με τη νεοτερική οικονομία, στην οποία το κέρδος προάγεται μέσω της θεσμικής του καθιέρωσης. Η ιδιομορφία της κοινωνικής οικονομίας, που ωρίμασε τον 19^ο αιώνα, συνίσταται ακριβώς στο ότι θεμελιώθηκε σε οικονομικούς θεσμούς.¹⁷

Στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, η κυρίαρχη θέση της αγοράς χρησιμοποιείται από τον Πολάνυι ως κλειδί για την κατανόηση των κοινωνικών αλλαγών του 19^{ου} αιώνα με δυο τρόπους: αφ' ενός μέσω της σύγκρισης με συγκεκριμένα παραδοσιακά κοινωνικά συστήματα βασισμένα στην αμοιβαιότητα, αφ' ετέρου μέσω μιας μελέτης διαδοχικών κρατικών πολιτικών και θεσπισμένων κοινωνικών πρακτικών σχετικών με την καθιέρωση του «αυτορρυθμιζόμενου» θεσμού της αγοράς τον 17^ο αιώνα στην δυτική Ευρώπη· και με τη βοήθεια της κοινωνικής ανθρωπολογίας μελετώνται, μέσω της αναμέτρησης με το φιλελεύθερο επιχείρημα, οι θεσμικοί όροι που οδήγησαν στην κυρίαρχη θέση της αγοράς, ως ιστορική ιδιαιτερότητα της σύγχρονης εποχής.¹⁸

¹⁶ J.R.Stanfield, *ό.π.*, σ.107

¹⁷ J.R.Stanfield, *ό.π.*, σ.109

¹⁸ «Πριν από την εποχή μας καμία οικονομία δεν ελεγχόταν αποκλειστικά από τις αγορές. Σε πείσμα των θεωρητικών του 19^{ου} αιώνα, το κέρδος που προέρχεται από συναλλαγές δεν είχε παίξει ποτέ πριν σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη οικονομία. Αν και η αγορά ως θεσμός απαντάται ήδη από την Ύστερη Λίθινη Περίοδο, ο ρόλος της στην οικονομική ζωή ήταν δευτερεύων». *ΜΜ*, σ.46

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσει και την κριτική απέναντι στον ισχυρισμό ότι ο αγοραίος καπιταλισμός είναι αναπόδραστα και υπερϊστορικά η περισσότερη σύμφωνη με την αμετάβλητη ανθρώπινη φύση κοινωνική μορφή. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι η επιδίωξη του κέρδους μέσω της ανταλλαγής αποτελεί πρότυπο συμπεριφοράς που επιβάλλεται θεσμικά, το οποίο πρέπει να αναλυθεί μάλλον ως αποτέλεσμα παρά ως προηγούμενο της ιστορικής διαδικασίας.

Η παραπάνω τοποθέτηση εμφανίζει αντιστοιχίες με την κριτική που ασκήθηκε από τον Μαρξ στην πολιτική οικονομία. Κατά την μαρξική κριτική, η ουσία που μόνο στην αστική κοινωνία διαμορφώνεται στην ανεπτυγμένη της μορφή, ανευρίσκεται ήδη στις προαστικές κοινωνίες σε προϋπάρχουσα μορφή. Όσον αφορά την έννοια της ανταλλαγής, πρόκειται για μια εντελώς απλή κατηγορία, η οποία ωστόσο δεν εμφανίζεται ιστορικά σε όλη της την ένταση παρά μόνο στις πιο εξελιγμένες συνθήκες της κοινωνίας. Με κανένα τρόπο δεν διαπερνά όλες τις οικονομικές σχέσεις.¹⁹ Επίσης, δεδομένου ότι «η αστική κοινωνία είναι η πιο εξελιγμένη και πολύμορφη ιστορική οργάνωση της παραγωγής», οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της διάρθρωσής της, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταυτόχρονα τη διάρθρωση και τις σχέσεις παραγωγής όλων των εξαφανισμένων κοινωνικών μορφών, που με τα δικά τους συντρίμια και στοιχεία οικοδομήθηκε, που υπολείμμάτα τους, ως ένα βαθμό αξεπέραστα ακόμα, εξακολουθεί να κουβαλά μαζί της, που απλές νύξεις τους αναπτύχθηκαν μέσα σ' αυτή σε διαμορφωμένες σημασίες κλπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Αντίθετα, οι νύξεις για κάτι ανώτερο στα κατώτερα ζωικά είδη μπορούν να κατανοηθούν μονάχα όταν το ανώτερο είναι το ίδιο ήδη γνωστό. Έτσι, η αστική οικονομία μας

¹⁹ Κ.Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ.1, Στοχαστής, Αθήνα 1984, σ.68 Αυτό σημαίνει, κατά τον Μαρξ, ότι οι ίδιες οι κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες εμφανίζουν καταγωγή, ωριμότητα και παρακμή. Όπως και κατά την αριστοτελική παράδοση, μπορούμε να μάθουμε τη φύση κάποιου πράγματος μόνο όταν θα φθάσει την ωριμότητά του, δεν ισχύει λιγότερο ότι μπορούμε να μάθουμε για την ώριμη κατηγορία από τους όρους της καταγωγής και ανάπτυξής της. Απόλυτα κατάλληλη εμφανίζεται η αναλογία της σχέσης της παιδικής ηλικίας με την ενήλικη και αντίστροφα. Οι θεσμοί έχουν καταγωγή, καθώς και μια περίοδο εξάρτησης, κατά την οποία παίζουν περιφερειακό ρόλο στους κυρίαρχους θεσμούς μιας ιστορικής περιόδου. Κατά τη διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης, αναπτύσσονται και μπορούν να φθάσουν μια περίοδο ωριμότητας, στην οποία αποτελούν τα επικρατέστερα και αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά της ιστορικής περιόδου. Κατόπιν, γερνούν και φθάνουν στην περίοδο της παρακμής, καθώς αντικαθίστανται από πρόσφατα ενηλικιωμένους θεσμούς. Για παράδειγμα, η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο υπήρχαν για αιώνες στην περιφέρεια κοινωνιών οργανωμένων γύρω από διαφορετικές αρχές. Στον καπιταλισμό, η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο αναδύονται στην ώριμη, ιστορικά σημαντική μορφή τους ως οι κύριες κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες. Stanfield, ό.π., σ.29

δίνει το κλειδί για την αρχαία κλπ. Οποσδήποτε όμως όχι με τον τρόπο των οικονομολόγων, που σβήνουν όλες τις ιστορικές διαφορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τις αστικές.²⁰

Από την άλλη μεριά, ακόμη και δίχως μια σαφή φυσικοδικαϊκή δομή, τούτο το συμπέρασμα, ότι δηλαδή το άτομο είναι από τη φύση του υπολογιστικό και προσανατολισμένο στην επιδίωξη του οικονομικού οφέλους, συνεχίζει να υποστηρίζεται από τους σύγχρονους οικονομολόγους. Η θεσμική αυτή εμμονή αποτελεί ακριβώς την παραλυτική ποιότητα που εξέφρασε ο Πολάνυι με τον όρο «νοοτροπία της αγοράς», και τούτη ακριβώς η διορατικότητα περιέβαλε το ενδιαφέρον του για τη μεθοδολογία με έναν χαρακτήρα επείγοντος όσον αφορά την πολιτική οικονομία. Διέβλεψε ότι αυτή η στενότητα της οικονομικής θεωρίας θα μπορούσε να ξεπεραστεί μόνο με τη δυνατότητα να διατίθεται μια ευρύτερη εμπειρική βάση για την οικονομική θεωρία· επίσης, ότι η συγχώνευση της οικονομικής ανθρωπολογίας και ιστορίας με τη συγκριτική ανάλυση οικονομικών συστημάτων σε μια κατανοητή ολότητα – ή γενική οικονομική ιστορία – συνιστούσε τον τρόπο να επιτευχθεί τούτη η ευρύτερη βάση.²¹

Ο Πολάνυι διαχωρίζει τις κοινωνίες στις οποίες η οικονομία είναι «ενσωματωμένη» στις κοινωνικές δομές από εκείνες στις οποίες θεωρείται ότι δεν είναι, τις εμπορευματικές κοινωνίες. Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, η διάκριση αυτή βρίσκεται υπό αμφισβήτηση, καθώς ο όρος «μη ενσωματωμένη» θα μπορούσε να συνιστά την απουσία μιας εσωτερικής σχέσης μεταξύ οικονομικού και μη οικονομικού, ενώ αντίθετα η σχέση αυτή υπάρχει σε κάθε κοινωνία.²²

Βέβαια οι συνθήκες που είναι χαρακτηριστικές της λειτουργίας μιας βιομηχανικής εμπορευματικής οικονομίας παρέχουν στην οικονομία μια πολύ εκτεταμένη αυτονομία σε σχέση με τις άλλες δομές (το κράτος κλπ), προϋποθέτοντας την εξάλειψη του άμεσου ελέγχου πάνω στο προϊόν από τους άμεσους παραγωγούς. Σε τούτο το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο οι συντελεστές της παραγωγής είναι εμπορεύματα που διατίθενται ατομικά, ο βέλτιστος συνδυασμός των συντελεστών αυτών εμφανίζεται στον ιδιοκτήτη τους ως αυτό το οποίο μεγιστοποιεί

²⁰ Κ.Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ.70

²¹ Stanfield, *ό.π.*, σ.33

²² M.Godelier, *Rationality and irrationality in economics*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1972, σ.268

τα κέρδη του με όρους χρήματος. Η μεγιστοποίηση του ατομικού κέρδους σε χρήμα εμφανίζεται ως η ιδιαίτερη κοινωνική μορφή της οικονομικής ορθολογικότητας που είναι χαρακτηριστική των καπιταλιστικών εμπορευματικών οικονομιών. Η ορθολογικότητα τούτη είναι η ορθολογικότητα των ανταγωνιζόμενων ατόμων που μπορεί να είναι ή να μη είναι ιδιοκτήτες των συντελεστών της παραγωγής. Δεν μπορεί να υποβαθμιστεί σαν να ήταν «καθαρά» οικονομικής σημασίας, επειδή ταυτόχρονα σημαίνει έναν συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας της οικογένειας, του κράτους, κλπ· επίσης, επειδή ο σκοπός της, η συσσώρευση του πλούτου με τη μορφή χρήματος, δημιουργεί δυνατότητες για το άτομο να παίζει έναν ρόλο στις πολιτικές, πολιτιστικές κλπ δομές της κοινωνίας του. Σε άλλες κοινωνίες, σε άλλες στιγμές της ιστορίας, η οικονομική ορθολογικότητα θα είχε εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο.²³

Μια τέτοια κριτική μπορεί πρακτικά να σημαίνει την παραμέληση από τον Πολάνυι της σημασίας του καθορισμού των σφαιρών της ανταλλαγής και της διανομής από εκείνη της παραγωγής. Κατά τον Μαρξ, η λεγόμενη ανταλλαγή καθορίζεται ως προς την οργάνωσή της πέρα για πέρα από την παραγωγή. Επίσης, εμφανίζεται ανεξάρτητη και αδιάφορη απέναντι στην παραγωγή μόνο στο τελευταίο στάδιο, όπου το προϊόν ανταλλάσσεται άμεσα για την κατανάλωση. «Αλλά, πρώτον, δεν υπάρχει ανταλλαγή χωρίς καταμερισμό της εργασίας, είτε τώρα αυτός είναι αυτοφυής είτε ο ίδιος ήδη ιστορικό αποτέλεσμα· δεύτερον, η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει ιδιωτική παραγωγή· τρίτον, η ένταση της ανταλλαγής, όπως και η έκτασή της, και το είδος της, καθορίζονται από την ανάπτυξη και τη διάρθρωση της παραγωγής.» Έτσι, το συμπέρασμα δεν είναι ότι παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση ταυτίζονται, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα, όπου «μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μια ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία. Ωστόσο, και η παραγωγή, στη μονόπλευρη μορφή της, θα καθορίζεται με τη σειρά της από τα άλλα συνθετικά».²⁴

Συγκεκριμένα, η παραγωγή παράγει την κατανάλωση δημιουργώντας τον καθορισμένο τρόπο της κατανάλωσης και ύστερα το ερέθισμα για κατανάλωση, την ίδια την καταναλωτική ικανότητα σαν ανάγκη, και η τελευταία αυτή ταυτότητα,

²³ M.Godelier, *ό.π.*

²⁴ Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές...*, σ.65

έχοντας θέσει ως αντικείμενο συζήτησης στην πολιτική οικονομία τη σχέση ζήτησης και προσφοράς αντικειμένων και αναγκών, τη σχέση ανάμεσα στις ανάγκες που δημιουργεί η κοινωνία και τις φυσικές ανάγκες, οδηγεί στην ταύτιση παραγωγής και κατανάλωσης.²⁵ Το πρόβλημα συνίσταται στη θεώρηση σύμφωνα με την οποία, αν εξετάσει κανείς έναν λαό, η παραγωγή του είναι η κατανάλωσή του και το ίδιο ισχύει και αν εξεταστεί η ανθρωπότητα in abstracto (αφηρημένα). Όμως ένας λαός δεν καταναλώνει ολόκληρο το προϊόν του, αλλά δημιουργεί και μέσα παραγωγής κλπ, πάγιο κεφάλαιο κλπ. Επομένως, «το να εξετάζει κανείς την κοινωνία σαν ένα μοναδικό υποκείμενο σημαίνει να την εξετάζει λαθεμένα, θεωρησιακά».

²⁵ Βλ σχετικά Κ.Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ.61. «Μετά από αυτά, τίποτα πιο απλό για έναν εγγεληνό από την ταύτιση παραγωγής και κατανάλωσης.»

3. Οι προϋποθέσεις της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και οι συνειδητές παρεμβάσεις για τη δημιουργία της

Α. Η εμπορευματοποίηση της γης και οι περιφράξεις

Στην προσπάθεια εντοπισμού των παραγόντων αποδιάρθρωσης της ζωής των ανθρώπων κατά την βιομηχανική επανάσταση, ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο οικονομικός φιλελευθερισμός παρανόησε την ιστορία της εποχής αυτής, εμφανίζοντας «μια χυδαία χρησιμοθηρία» σε συνδυασμό με μian «άκριτη εμπιστοσύνη στην θεωρητική ικανότητα αυτοθεραπείας της ασύνειδης ανάπτυξης» επιμένοντας έτσι «να κρίνει κοινωνικά γεγονότα από οικονομική σκοπιά»²⁶.

Εκτός από την προτεραιότητα που αποδίδει ο Πολάνυι στα πολιτιστικά δεδομένα έναντι των οικονομικών, προκύπτει εδώ και μια δεύτερη παράμετρος. Από το παράδειγμα των περιφράξεων, αναδεικνύεται «η αποτυχία της φιλελεύθερης φιλοσοφίας να συλλάβει το πρόβλημα της αλλαγής, λόγω της έντονης συναισθηματικής της προσήλωσης στον αυθορμητισμό».²⁷ Συγκεκριμένα, οι περιφράξεις ανοιχτών αγρών και η μετατροπή της καλλιεργήσιμης γης σε βοσκοτόπια, καταδεικνύει την αδυναμία της νομοθεσίας να περιορίσει το φαινόμενο. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή, η οποία σήμανε μια σχετικά εύκολη επικράτηση των ιδιωτικών συμφερόντων επί της δικαιοσύνης, ο Πολάνυι θεωρεί ότι δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ένδειξη της αναποτελεσματικότητας της νομοθεσίας μήτε της ματαιότητας οποιασδήποτε «αντιδραστικής παρέμβασης» στις περιφράξεις.²⁸

²⁶ *MM*, σ.37. Ωστόσο, η μελέτη των παραγόντων αποδιάρθρωσης της ζωής των ανθρώπων κατά τη βιομηχανική επανάσταση δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τη μελέτη της λεγόμενης «πρωταρχικής συσσώρευσης». Η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή και αυτή την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια εμπορευματοπαραγωγών. «Έτσι όλη αυτή η κίνηση φαίνεται να περιστρέφεται σ' ένα φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση (previous accumulation) τη λέει ο Άνταμ Σμιθ), που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά η αφετηρία του». Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τόμ.1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ.738

²⁷ *MM*, σ.37

²⁸ «Γιατί θα πρέπει η τελική νίκη μιας τάσης να εκλαμβάνεται ως ένδειξη της αναποτελεσματικότητας των προσπαθειών επιβράδυνσής της; Ό, τι αποτυγχάνει να διακόψει μian εξέλιξη, δεν συνεπάγεται πως είναι εντελώς αναποτελεσματικό. Συχνά, η ταχύτητα της αλλαγής είναι εξ ίσου σημαντική με τις κατευθύνσεις της: αλλά ενώ συχνά αυτές είναι ανεξάρτητες από τη θέλησή μας, η ταχύτητα που έχει η αλλαγή μπορεί κάλλιστα να εξαρτηθεί από εμάς. Η πίστη στην αυτόματη πρόοδο αναγκαστικά απομακρύνει από την οπτική μας τον ρόλο της κυβέρνησης στην οικονομική ζωή. Αυτός ο ρόλος είναι συνήθως η τροποποίηση του ρυθμού της αλλαγής, η επιτάχυνση ή επιβράδυνσή του, ανάλογα με την περίπτωση· αν δεχόμαστε ότι ο ρυθμός αυτός είναι αναλλοίωτος, ή – πιο ακραία – ότι κάθε απόπειρα

Φαίνεται ότι ακριβώς κάτι τέτοιο θα υπαγορευόταν από μια ερμηνεία της ιστορίας, κατά την οποία η σχέση της ανερχόμενης αστικής τάξης με την απόλυτη μοναρχία κατασκευάζεται αναδρομικά ως εξ ορισμού συγκρουσιακή, καθώς οι σύνθετες σχέσεις ανάμεσα στα «νέα» συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης και στην απόλυτη μοναρχία ανάγονται σε πρόβλημα κρατικής παρέμβασης της απολυταρχικής εξουσίας που αποσκοπεί, με σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων, να παρεμποδίσει την ανάπτυξη του «ατομισμού».²⁹

Ο Πολάνυι ασκεί κριτική στις απόψεις εκείνες που σε παρόμοια ζητήματα επιχειρούν να κατασκευάσουν ένα αναγκαίο πλαίσιο συγκρούσεων μεταξύ δυνάμεων «συντήρησης» και «προόδου» εν γένει· και τούτο το επιχειρεί από τη σκοπιά ενός ρόλου της κρατικής παρέμβασης σαφώς πιο σημαντικού για την οικονομική ζωή από αυτόν που του αποδίδει η φιλελεύθερη θεωρία. Θεωρεί ότι οι προσεγγίσεις της τελευταίας είναι ανεφάρμοστες, καθώς κρίνουν εκ των προτέρων το αποτέλεσμα, προϋποθέτοντας ότι το γεγονός εκτυλίχθηκε στα πλαίσια μιας οικονομίας της αγοράς. Ωστόσο δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε τη λειτουργία νόμων της οικονομίας της αγοράς, όταν ακόμη δεν υπάρχει μια τέτοια οικονομία, στο πλαίσιο μόνο της οποίας έχουν ισχύ τέτοιοι νόμοι. Κατά τον συγγραφέα, οι «σύγχρονοι οικονομολόγοι» λαμβάνουν ως δεδομένο κάτι που ακόμη δεν είχε εδραιωθεί την εποχή εκείνη, τη δομή της οικονομίας της αγοράς· και τούτο συνεπάγεται παρανόηση των γεγονότων, καθώς «η στενότητα της οπτικής τους προϋπέθετε θεωρητικά την ύπαρξη της οικονομίας της αγοράς»³⁰.

επηρεασμού του ρυθμού της αλλαγής αποτελεί ιεροσυλία, τότε, βεβαίως δεν υπάρχει κανένα περιθώριο για παρέμβαση.» *ΜΜ*, σ.40

²⁹ Βλ. σχετικά Μ.Αγγελίδης «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, τ.2, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ.17

³⁰ *ΜΜ*, σ.42

B. Η εμπορευματοποίηση της εργασίας

Προϋπόθεση για μια οικονομία της αγοράς είναι η «αντιμετώπιση» των στοιχείων της βιομηχανίας (της εργασίας, της γης και του χρήματος) ως εμπορεύματα. Κατά τον Πολάνυι, ωστόσο, πρόκειται απλώς για «πλασματικά εμπορεύματα», για «χονδροειδείς νοητικές κατασκευές», τα οποία συγκροτούν τις μυστικοποιημένες βάσεις και τον μυθώδη χαρακτήρα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Κεντρικό στοιχείο της κριτικής του προς το φιλελεύθερο δόγμα αποτελεί η αντίληψη ότι η εικόνα μιας οικονομίας που βασίζεται σε μυθώδεις προκείμενες δεν αποτελεί μια ρεαλιστική σύλληψη της κοινωνικής οργάνωσης.

Τούτη η ουτοπική, όπως την χαρακτηρίζει, σύλληψη συνδέεται άρρηκτα με την ανατροπή των παραδοσιακών εγγυήσεων επιβίωσης, μέσα όμως σε πλαίσια στα οποία η κοινωνική αναπαραγωγή δεν διασφαλίζεται παρά με την προσφυγή σε νόμους της Φύσης, νόμους που δεν καθορίζονται και με κανέναν τρόπο δεν ελέγχονται από την ανθρώπινη κοινωνία.

Πιο συγκεκριμένα, η θεσμοποίηση της αγοράς εργασίας απαιτούσε την ανατροπή των ιστορικά απανταχού παρόντων σχέσεων μεταξύ ανθρώπου, κοινωνίας και υλικής συντήρησης. Όλες οι προηγούμενες κοινωνίες εγγυώντο στο άτομο τα προς το ζην δυνάμει της συμμετοχής του στην ομάδα ή κοινότητα. Η αγορά εργασίας, αντίθετα, απαιτεί την απειλή της πείνας. «Οι νόμοι του εμπορίου ήταν και νόμοι της Φύσης και, τελικά, νόμοι του Θεού. Αυτό δεν ήταν τίποτε άλλο από μια έκκληση από την ασθενέστερη στην ισχυρότερη αρχή, από τον ειρηνοδίκη, στην πειθώ της πείνας. Για τον πολιτικό και τον κρατικό αξιωματούχο, το *laissez-faire* αποτελούσε απλώς μια αρχή διασφάλισης του νόμου και της τάξης με ελάχιστο κόπο και κόστος. Αν η συντήρηση των φτωχών αφηνόταν στην αγορά, τα πράγματα θα έπαιρναν αυτομάτως τον δρόμο τους. (...) Εφ' όσον η πείνα επαρκούσε για την αποστολή της, καμία άλλη ποινή δεν ήταν απαραίτητη. Στο ερώτημα τι μπορεί να κάνει ο νόμος για τη συντήρηση του ανθρώπου, ο Μπένθαμ απαντούσε, τίποτε. Η ένδεια αποτελούσε έκφραση της Φύσης μέσα στην κοινωνία· φυσική της επικύρωση ήταν η πείνα.»³¹

³¹ ΜΜ, σ.116-117, όπου ο Πολάνυι αναφέρει επίσης την χαρακτηριστική έκφραση του Μπένθαμ ότι εφ' όσον αρκεί η δύναμη της φυσικής επικύρωσης, περιττεύει κάθε απόπειρα πολιτικής.

Ενώ, επομένως, η απαραίτητη κοινωνική πρακτική για τη συγκρότηση αγοράς εργασίας αναπτύχθηκε μέσα από διάφορα στάδια, το τελικό στάδιο επέρχεται με την εφαρμογή «της ποινής της φύσης, της πείνας». Το τελικό αυτό στάδιο συμβολίζεται στην Αγγλία από τη μεταρρυθμιστική πράξη του νόμου του 1834 για τους φτωχούς, ο οποίος σηματοδότησε τη διαβίωση με δημόσιο επίδομα και καθιέρωσε την αρχή του ελάχιστου δικαιούμενου, καθώς το επίδομα θα έπρεπε να είναι αρκετά χαμηλότερο από το τρέχον κατώτερο ημερομίσθιο. Έτσι, σημειώνεται ότι η πείνα και παρόμοιες ανάγκες πρέπει να κερδίσουν την ανταπόκριση από μέρους του ατόμου, ώστε να κερδίσει ένα εισόδημα. Η ανταπόκριση αυτή συνιστά ζήτημα κοινωνικοποίησης με μια γενική έννοια, αλλά κυρίως αποτελεί βάνανσο καταναγκασμό από την οικονομική αναγκαιότητα.

Προϋπόθεση για όλα τούτα αποτελεί η δημιουργία εσωτερικής αγοράς για τις ουσιαστικές ανάγκες, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει τη διάλυση των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων και των σχημάτων πρόνοιας. Ο οικιακός τρόπος παραγωγής, που ήταν σε μεγάλο βαθμό η αυτάρκης παραγωγή για άμεση χρήση, καταστράφηκε και αντικαταστάθηκε από την παραγωγή εμπορευμάτων, την παραγωγή για την ανταλλαγή. Έλαβε χώρα, ως εκ τούτου, ένας μετασχηματισμός από την οικονομία της αυτοσυντήρησης, όπου έχουμε σε μεγάλο βαθμό παραγωγή αξιών χρήσης, στην εθνική οικονομία της αγοράς, όπου έχουμε παραγωγή ανταλλακτικών αξιών και εμπορευματοποίηση των σχέσεων παραγωγής.

Από την άλλη μεριά σημειώνεται ότι η αύξηση της πολυπλοκότητας της βιομηχανικής παραγωγής οδηγούσε ταυτόχρονα στην αύξηση του αριθμού των στοιχείων της βιομηχανίας, που η προμήθειά τους έπρεπε να είναι διασφαλισμένη· και καθώς το πλαίσιο μιας τέτοιας παραγωγής δεν ήταν άλλο από την εμπορική κοινωνία, υπήρχε μόνος ένας τρόπος οργάνωσής τους: το να καταστούν διαθέσιμα προς πώληση. Σε μια τέτοια οικονομία, όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας θεωρείται ότι έχουν παραχθεί για πώληση, καθώς τότε μόνο γίνονται αντικείμενο της αλληλεπίδρασης του μηχανισμού προσφοράς και ζήτησης με την τιμή. Επομένως, πρέπει να υπάρχουν αγορές για όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας, καθώς σε αυτές τις αγορές καθένα από τα στοιχεία αυτά έχει μια τιμή, η οποία βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με την προσφορά και τη ζήτηση.

Κεντρικό για την κατανόηση του ζητήματος είναι το γεγονός ότι η εργασία, η γη και το χρήμα, ως ουσιαστικά στοιχεία της βιομηχανίας, είναι αναγκαίο και αυτά να οργανώνονται σε χωριστές αγορές. Ο Πολάνυι θεωρεί ότι η εργασία, η γη και το χρήμα δεν αποτελούν παρά πλασματικά εμπορεύματα και ότι, συνεπώς, οι αγορές εργασίας, γης και χρήματος οργανώνονται με τη βοήθεια μιας νοητικής κατασκευής.³²

Η εργασία και η ελεύθερα διαθέσιμη ακαλλιέργητη φύση παρουσιάζουν το κοινό στοιχείο ότι δεν παράγονται μέσα στην καπιταλιστική σφαίρα παραγωγής και δεν έχουν παραχθεί με σκοπό την πώληση. Κατά τον Πολάνυι, ο μύθος της εμπορευματοποίησης της εργασίας, της γης και του χρήματος κατέστη η οργανωτική αρχή της κοινωνίας. Από τα τρία αυτά πλασματικά εμπορεύματα διακρίνει την εργασία, ως τον τεχνικό όρο που χρησιμοποιείται για τους ανθρώπους, εφόσον είναι υπάλληλοι και όχι εργοδότες, ο οποίος όμως είναι απλώς ένα ακόμη όνομα για μια ανθρώπινη δραστηριότητα που ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή· έχει παραχθεί στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού – όχι με τον σκοπό της πώλησης – και δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ανθρώπινη ζωή. Συνάγεται επομένως ότι στο εξής η οργάνωση της εργασίας θα άλλαξε παράλληλα με την οργάνωση του συστήματος της αγοράς. Αλλά καθώς η οργάνωση της εργασίας είναι απλώς μια άλλη περιγραφή του τρόπου ζωής των απλών ανθρώπων, αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη του συστήματος της αγοράς θα συνοδευόταν από μια αλλαγή στην οργάνωση της κοινωνίας. Κατ' επέκταση, η υπαγωγή της εργασίας στους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής σηματοδοτεί για τον συγγραφέα τον τρόπο με τον οποίο η ίδια ανθρώπινη κοινωνία κατέστη «εξάρτημα του οικονομικού συστήματος».³³

Οι επιπτώσεις της εμπορευματοποίησης της εργασίας φθάνουν ακόμη παραπέρα. Ο μισθός καθορίζεται πλήρως από τις δυνάμεις της αγοράς και δεν εμφανίζεται ακόμη καμία κοινωνική οντότητα με την ευθύνη να εξασφαλίζει ότι ο μισθός είναι επαρκής για μια κατ' ελάχιστο αξιοπρεπή διαβίωση. Και τούτο επειδή τέτοιου είδους πολιτική μισθών θεωρείται αντιθετική προς την οικονομία της αγοράς. Ενδεικτικό ως προς αυτό είναι το συντηρητικό επιχείρημα ότι η νομοθεσία για τον

³² «Η απόδοση της ιδιότητας του εμπορεύματος στην εργασία, τη γη και το χρήμα είναι ολότελα πλασματική. Κι όμως, ίσα ίσα με τη βοήθεια αυτής της κατασκευής οργανώνονται οι αγορές εργασίας, γης και χρήματος» *MM*, σ.73

³³ *MM*, σ.76

κατώτερο μισθό προκαλεί ανεργία. Κατόπιν όλων αυτών, αν η εργασία εργαστεί με τον προσφερόμενο μισθό, ο οποίος θα πρέπει να μειώνεται με μια περίσσεια παροχή εργασίας, δεν μπορεί να υπάρχει ανεργία. Βέβαια, αυτό απαιτεί επίσης η εργασία να είναι προετοιμασμένη να μετατοπίζεται γεωγραφικά και επαγγελματικά, κάτι που, κατά τον συγγραφέα, δεν αποτελεί παρά μια συνταγή για κοινωνική αστάθεια.³⁴

Κατ' αυτήν την έννοια, η καθιέρωση του μηχανισμού της αγοράς ως μοναδικού ρυθμιστή της τύχης των ανθρώπων και του φυσικού τους περιβάλλοντος, ως και του μεγέθους και της χρήσης της αγοραστικής δύναμης, θα κατέληγε στην κατάλυση της κοινωνίας. «Το υποτιθέμενο εμπόρευμα εργασιακή δύναμη δεν μπορεί να χρησιμοποιείται αδιακρίτως, ούτε και να αφήνεται αχρησιμοποίητο, δίχως να επηρεάσει τον άνθρωπο, που τυχαίνει να είναι φορέας αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος. Αχρηστεύοντας την εργασιακή δύναμη του ανθρώπου, το σύστημα αναπόφευκτα θα αχρήστευε την φυσική, ηθική και ψυχολογική οντότητα που λέγεται άνθρωπος, η οποία συνδέεται με αυτό το εμπόρευμα. Αν έχαναν την προστατευτική κάλυψη των πολιτισμικών θεσμών, οι άνθρωποι θα εκμηδενίζονταν από τα αποτελέσματα της κατάλυσης της κοινωνίας· τελικά θα πέθαιναν, θύματα μιας οξείας κοινωνικής αποσάθρωσης, μιας έξαρσης του εγκλήματος, της περιθωριοποίησης και της λιμοκτονίας. Θα ακολουθούσε η ισοπέδωση της φύσης, η μόλυνση των τοπίων, των ποταμών και των κατοικημένων χώρων...Καμία κοινωνία δεν θα άντεχε τις συνέπειες από την εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος χονδροειδών νοητικών κατασκευών, έστω και για απειροελάχιστο χρονικό διάστημα, αν δεν προστατεύονταν η ανθρώπινη, η φυσική της υπόσταση, όπως και η επιχειρηματική της οργάνωση, από την καταστροφική επιρροή αυτού του σατανικού μύλου».³⁵

Ως εκ τούτου, η κοινωνική ιστορία του 19^{ου} αιώνα υπήρξε το αποτέλεσμα μιας «διπλής κίνησης»: «η επέκταση της οργάνωσης της αγοράς για τα γνήσια εμπορεύματα, συνοδεύθηκε από έναν περιορισμό για τα πλασματικά. Ενώ από τη μια οι αγορές κατέκλυσαν την υφήλιο και η ποσότητα των διατιθέμενων αγαθών προσέλαβε απίστευτες διαστάσεις, από την άλλη ένα δίκτυο μέτρων και πολιτικών ενσωματώθηκε σε ισχυρούς θεσμούς, που είχαν σχεδιαστεί για να ελέγξουν τη δράση της αγοράς σε σχέση με την εργασία, τη γη και το χρήμα. Ενώ η οργάνωση

³⁴ Stanfield, *ό.π.*, σ.114

³⁵ *MM*, σ.74

παγκοσμίων αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίων και νομίσματος, υπό την αιγίδα του διεθνούς κανόνα του χρυσού, έδωσε μια πρωτοφανή ώθηση στον μηχανισμό των αγορών, αναδύθηκε ένα βαθιά ριζωμένο κίνημα αντίστασης στις καταστροφικές συνέπειες μιας οικονομίας υπό τον έλεγχο της αγοράς. Η κοινωνία αυτοπροστατεύτηκε από τους κινδύνους που ήταν εγγενείς στο σύστημα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς – αυτό αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιστορίας της περιόδου»³⁶.

³⁶ *MM*, σ.77

4. Η προστατευτική απάντηση στην οικονομία του *laissez faire*

Θα ήταν διαστρέβλωση της σκέψης του Πολάνυι το να περιοριστεί η πρότασή του στην επιλογή του παρεμβατισμού ενάντια στον φιλελευθερισμό.³⁷ Τούτο γίνεται φανερό από τον τύπο της κριτικής που ασκεί στον φιλελευθερισμό και τον ωφελιμισμό, των οποίων ο ακρογωνιαίος λίθος του αιτήματος απελευθέρωσης της οικονομικής σφαίρας από την κρατική παρέμβαση επανεξετάζεται σε όλη την πορεία του *Μεγάλου Μετασχηματισμού*, μαζί με τους ιστορικούς όρους υπό τους οποίους τα συναφή επιχειρήματα συγκροτήθηκαν.³⁸

Κεντρική θέση του Πολάνυι είναι ότι η οικονομία της αγοράς δεν αποτελεί κατά κανέναν τρόπο μια φυσική ή αυθόρμητη συνέπεια της ανθρώπινης κατάστασης. Θεωρεί ότι η δημιουργία μιας αγοράς εργασίας αποτέλεσε «μια οδυνηρή επέμβαση στο κοινωνικό σώμα από ανθρώπους απόλυτα πεπεισμένους για την – επιστημονικά τεκμηριωμένη – αναγκαιότητα του εγχειρήματός τους».³⁹ Η μελέτη της εξέλιξης αυτής συνδέεται με τη μελέτη της διαδικασίας μετάβασης από τον μερκαντιλισμό στην εποχή της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τον αναστοχασμό των όρων υπό τους οποίους συγκροτεί τα επιχειρήματά του το φιλελεύθερο δόγμα.

Ο συγγραφέας αποδοκιμάζει αφ' ενός τον ισχυρισμό των κλασικών ότι η οικονομία της αγοράς είναι απολύτως σύμφωνη με το φυσικό δίκαιο και την ανθρώπινη φύση, αφ' ετέρου την εξελικτική οπτική της τελεολογίας της οικονομίας της αγοράς.⁴⁰ Αντίθετα, θεωρεί ότι το κράτος ήταν εκείνο που παρενέβη για να εγκαθιδρύσει την οικονομία της αγοράς και έκτοτε συνεχώς πασχίζει για να τη διατηρεί. Δεν πρόκειται δηλαδή για την οικονομία του *laissez-faire*, αλλά για την

³⁷ Hadjian, 'L' actualité...', στο συλλ. J.M.Servet, J.Maucourant, A.Tiran (επιμ), *La modernité de Karl Polanyi*, J.M.Servet, J.Maucourant, A.Tiran (επιμ), *La modernité de Karl Polanyi*, L'Harmattan, Παρίσι-Μόντρεαλ 1998, σ.165

³⁸ «Για τον τυπικό ωφελιστή, ο οικονομικός φιλελευθερισμός αποτελούσε ένα κοινωνικό σχέδιο που έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή για την μεγαλύτερη επιτυχία του συνόλου· το *laissez faire* δεν ήταν μέθοδος επίτευξης ενός στόχου, αλλά ο ίδιος ο προς επίτευξη στόχος. Βέβαια, η νομοθεσία δεν μπορούσε να πετύχει τίποτε από μόνη της, εκτός από τον παραμερισμό των επιβλαβών περιορισμών. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να κάνει τίποτε, ιδίως έμμεσα. Τουναντίον, ο ωφελιστής φιλελεύθερος βρήκε στην κυβέρνηση τον ισχυρότερο φορέα επίτευξης της ευτυχίας.» *MM*, σ.137

³⁹ *MM*, σ.126

⁴⁰ Stanfield, *ό.π.*, σ.103

αντίδραση ενάντια σε αυτήν, η οποία είναι αυθόρμητη· αυτήν ο Πολάνυι αποκάλεσε «προστατευτική απάντηση».

A. Θεσμικές διαστάσεις

Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι όλα τα γνωστά οικονομικά συστήματα μέχρι το τέλος του φεουδαρχισμού στη δυτική Ευρώπη ήταν οργανωμένα με βάση την αμοιβαιότητα, την αναδιανομή ή την παραγωγή για την αυτοσυντήρηση ή, ακόμη, έναν συνδυασμό αυτών των τριών· επίσης, ότι ένας συνδυασμός παράδοσης και νόμου, μαγείας και θρησκείας, έπειθε τον άνθρωπο να συμβιβάζεται με τους κανόνες συμπεριφοράς οι οποίοι, τελικά εξασφάλιζαν τη λειτουργία του στα πλαίσια του οικονομικού συστήματος. Παρόλο ότι από τον 16^ο αιώνα οι αγορές ήταν πολλές και σημαντικές και στο μερκαντιστικό σύστημα πέρασαν στη σφαίρα της κρατικής πολιτικής, ωστόσο, «δεν υπήρχε ακόμα κανένα σημάδι της επερχόμενης ηγεμονίας των αγορών πάνω στην ανθρώπινη κοινωνία, το αντίθετο».⁴¹

Συγκεκριμένα, η «απελευθέρωση» του εμπορίου που επέφερε ο μερκαντισμός απλώς αποδέσμευσε το εμπόριο από τον τοπικιστικό απομονωτισμό, ενώ την ίδια στιγμή επεξέτεινε τα περιθώρια δράσης της ρυθμιστικής παρέμβασης. Το θεσμικό πλαίσιο ελεγχόταν και ρυθμιζόταν περισσότερο παρά ποτέ. Ο μερκαντισμός αντιμετώπιζε τις αγορές πολύ διαφορετικά απ' ό,τι η οικονομία της αγοράς, πράγμα που δείχνει σαφέστατα η υπερβολική επέκταση του κρατικού παρεμβατισμού στη βιομηχανία. Οι ρυθμίσεις και η αυστηρή πειθαρχία ήταν πιο αισθητές από κάθε άλλη φορά, ενώ έλειπε παντελώς η ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

Ο μερκαντισμός εκρίζωσε τις διάφορες μορφές εμπορίου με συγκεκριμένους προορισμούς και άνοιξε το δρόμο για μια πλήρως ενοποιημένη εθνική αγορά. Όμως δεν δημιούργησε ο ίδιος την αυτορρυθμιζόμενη, ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς· απλώς κατέστησε αναπόφευκτο έναν βαθμό ανταγωνισμού, αλλά η παραδοσιακή ρύθμιση ή διαχείριση του εμπορίου υπερνικούσε αυτήν τη νέα ρυθμιστική δύναμη. Το επόμενο βήμα, η δημιουργία μιας μεγάλης

⁴¹ *MM*, σ.57

αυτορρυθμιζόμενης αγοράς δεν έγινε από τον μερκαντισμό. Επομένως, κατά τον Πολάνυι, τίποτε στον μερκαντισμό, ως ιδιαίτερη πολιτική του δυτικού έθνους-κράτους, δεν προοιωνιζόταν μια τόσο απaráμιλλη εξέλιξη όπως η οργάνωση μιας αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Το σημαντικότερο βέβαια είναι ότι παρ' όλη την τάση προς την εμπορευματοποίηση, «ο μερκαντισμός ουδέποτε επιτέθηκε στα εχέγγυα που προστάτευαν τα δυο βασικά στοιχεία της παραγωγής – την εργασία και τη γη – από τυχόν απόπειρες εμπορευματοποίησής τους.»⁴²

Η μετάβαση από ελεγχόμενες αγορές σε μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά είναι κεφαλαιώδους σημασίας, κατά τον Πολάνυι. Θεωρεί ότι «ο 19^{ος} αιώνας – είτε με την εξύμνηση του παραπάνω γεγονότος ως αποκορυφώματος του πολιτισμού είτε με την απόρριψή του ως καρκινικού όγκου – πίστευε αφελώς ότι μια τέτοια εξέλιξη ήταν το φυσιολογικό αποτέλεσμα της επέκτασης των αγορών. Δεν είχε ακόμα γίνει αντιληπτό ότι η προσαρμογή των αγορών σε ένα τέτοιου είδους σύστημα μεγάλης ισχύος δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας εγγενούς τάσης των αγορών προς μια αφύσικη υπερδιόγκωση, αλλά μάλλον το αποτέλεσμα της χορήγησης τεχνητών διεγερτικών στο κοινωνικό σώμα.»⁴³

Η παραπάνω προσέγγιση συνεπάγεται μια θεώρηση της κοινωνικής εξέλιξης, κατά την οποία η αστική κοινωνία συνιστά μια αντιθετική μορφή της εξέλιξης. Κατά τον συγγραφέα, «δεν υπήρχε τίποτα το φυσικό στην αντίληψη του *laissez faire*: οι ελεύθερες αγορές δεν θα μπορούσαν ποτέ να δημιουργηθούν, αν οι καταστάσεις αφήνονταν να τραβήξουν τον δρόμο τους».⁴⁴ Ο δρόμος για την ελεύθερη αγορά ανοίχθηκε και έμενε ανοιχτός μόνο με μια τεράστια αύξηση του συνεχούς, κεντρικά ελεγχόμενου και ρυθμιζόμενου παρεμβατισμού. Συνεπώς, πρέπει να γίνει λόγος για συνειδητή εμπλοκή της διοικητικής γραφειοκρατίας στην υπηρεσία συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών.⁴⁵

⁴² *MM*, σ.71

⁴³ *MM*, σ.59

⁴⁴ *MM*, σ.137

⁴⁵ «Το να καταστεί η απλή και φυσική ελευθερία του Άνταμ Σμιθ συμβατή με τις ανάγκες της ανθρώπινης κοινωνίας αποτελούσε ένα τρομερά σύνθετο πρόβλημα. (...) Η εισαγωγή της ελεύθερης αγοράς αύξησε πολύ τα περιθώρια δράσης του παρεμβατισμού, των ελέγχων και των ρυθμίσεων αντί να οδηγήσει στην απόλυσή τους. (...) Ακόμα και εκείνοι που επιθυμούσαν διακαώς τη συρρίκνωση των κρατικών ευθυνών, ή εκείνοι που η φιλοσοφία τους απαιτούσε τον περιορισμό των κρατικών δραστηριοτήτων, δεν μπορούσαν παρά να ενισχύσουν το κράτος με νέες εξουσίες, όργανα και εργαλεία απαραίτητα για την εδραίωση του *laissez-faire*. (...) Ενώ η οικονομία του *laissez-faire* ήταν

Υπό το πρίσμα αυτό μελετώνται διάφορες εξελίξεις ενδεικτικές για τον χαρακτήρα της αντίδρασης ενάντια στα αποτελέσματα της κατίσχυσης της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Κατά τον Πολάνυι – σε διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνση από τους φιλελεύθερους και από την ιδέα ότι το *laissez-faire* ήταν μια φυσική εξέλιξη, ενώ η μεταγενέστερη αντίθετη νομοθεσία ήταν προϊόν της συνειδητής δράσης και της έλλειψης διορατικότητας των αντιπάλων των φιλελεύθερων αρχών – η νομοθετική αιχμή του δόρατος της αντίστασης στην απολυταρχία της ελεύθερης αγοράς αποδείχθηκε τελικά αυθόρμητη, μη κατευθυνόμενη και υποκινούμενη από γνήσια πραγματιστικό πνεύμα. Οι παρακάτω εξελίξεις αποδεικνύουν ότι, σε αντίθεση με τα επιχειρήματα του οικονομικού φιλελευθερισμού, η έννοια της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς ήταν ουτοπική και η πρόοδός της ανακόπηκε από την ρεαλιστική αυτοπροστασία της κοινωνίας. Ενδιαφέρον αποκτά το γεγονός ότι ο συγγραφέας αναφέρεται στις εξελίξεις αυτές με βάση έναν κατάλογο που συνέταξε ο Χέρμπερτ Σπένσερ, όταν κατηγόρησε τους φιλελεύθερους ότι είχαν εγκαταλείψει τις αρχές τους προς όφελος της περιοριστικής νομοθεσίας.⁴⁶

Κατ' αρχήν, ο συγγραφέας θεωρεί ενδεικτικό ότι τα ζητήματα που απαίτησαν παρέμβαση ήταν ποικίλα (επομένως αποκλείεται η πιθανότητα συντονισμένης δράσης) και όλα αναφέρονταν σε προβλήματα που είχαν ανακύψει από τις νέες βιομηχανικές συνθήκες και αποσκοπούσαν στο να διαφυλάξουν το δημόσιο συμφέρον από τους κινδύνους που ήταν εγγενείς σε αυτές τις συνθήκες ή, ακόμα, στις μεθόδους αντιμετώπισής τους από την αγορά. Επίσης, η μετάβαση από φιλελεύθερες σε θεωρούμενες κολλεκτιβιστικές λύσεις πολλές φορές συνέβη αστραπιαία και χωρίς να γίνει αντιληπτή από τον νομοθέτη. Έτσι, μια φιλελεύθερη αρχή αντικαθίστατο από μια αντιφιλελεύθερη δίχως καμιά ουσιαστική μεταβολή των σχετικών με το ζήτημα αντιλήψεων και δίχως να γίνει αντιληπτή από τον νομοθέτη.

Γενικότερα, η αιτία των ρυθμίσεων ήταν η νέα πραγματικότητα, που στα πλαίσιά της αναφάνηκε το πρόβλημα. Μια ακόμη σαφής απόδειξη γι' αυτό προσφέρεται από τη σύγκριση των εξελίξεων σε διάφορες χώρες με διαμετρικά

πρόϊόν συνειδητής κρατικής δράσης, οι επακόλουθοι περιορισμοί στο *laissez-faire* ξεκίνησαν εντελώς αυθόρμητα. Το *laissez-faire* ήταν αντικείμενο σχεδιασμού. (...) Η δράση των οπαδών του Μπένθαμ κατά την «ηρωική» περίοδο του *laissez-faire* αποτελεί σαφή περίπτωση συνειδητής εμπλοκής της διοικητικής γραφειοκρατίας στην υπηρεσία μιας προμελετημένης κυβερνητικής οικονομικής επιλογής.» *MM*, σ.138

⁴⁶ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «για τον Σπένσερ, τα μέτρα αυτά αποτελούσαν ακράδαντες αποδείξεις της ύπαρξης μιας αντιφιλελεύθερης συνωμοσίας». *MM*, σ.144

αντίθετες ιδεολογικές και πολιτικές κατευθύνσεις. Ενδεικτικά ο συγγραφέας αναφέρει ότι η βικτοριανή Αγγλία ήταν εντελώς ξένη προς την Πρωσία του Μπίσμαρκ, και οι δυο χώρες διέφεραν πολύ από την Γαλλία της Τρίτης Δημοκρατίας, ή από την αυτοκρατορία των Αψβούργων. Παρόλα αυτά όλες οι παραπάνω χώρες διήλθαν από μια περίοδο ελεύθερου εμπορίου και *laissez-faire*, την οποία διαδέχθηκε μια περίοδος αντιφιλελεύθερης νομοθεσίας, που σχετιζόταν με τη δημόσια υγεία, τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, τις επιχειρήσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης, την κοινωνική ασφάλιση, τα έργα κοινής ωφελείας και πολλά άλλα ζητήματα.

Σημειώνεται επίσης ότι οι δυνάμεις που προώθησαν τις ρυθμίσεις ήταν ετερόκλητες· άλλοτε ήταν βαθιά αντιδραστικές, άλλοτε ριζοσπαστικές· άλλοτε ήταν ρωμαιοκαθολικοί, άλλοτε σοσιαλδημοκράτες· άλλοτε ήταν η Εκκλησία, ενώ άλλοτε εχθροί της Εκκλησίας. Με λίγα λόγια, ένα πλήθος κομμάτων και κοινωνικών στρωμάτων, με διάφορα συνθήματα, με εντελώς διαφορετικά κίνητρα, υλοποίησε σχεδόν τα ίδια μέτρα σε διάφορες χώρες. Συνεπώς, θα αποτελούσε παραλογισμό ο ισχυρισμός ότι όλες αυτές οι δυνάμεις επηρεάζονταν μυστικά από τις ίδιες ιδεολογικές προκαταλήψεις και τα στενά ταξικά συμφέροντα, όπως ισχυρίζεται ο μύθος της αντιφιλελεύθερης συννομοσίας. Αντιθέτως, δεδομένων όλων τούτων των εξελίξεων, ήταν αντικειμενικοί και ανελαστικοί οι λόγοι οι οποίοι ώθησαν τους νομοθέτες στη λήψη αυτών των μέτρων.⁴⁷

Σημαντικότερη βέβαια είναι η παρατήρηση του Πολάνυι ότι, ήδη από τον 19^ο αιώνα, κατά καιρούς οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι επέβαλλαν περιορισμούς στην ελευθερία των συμβάσεων και στο *laissez-faire*, καθώς θεωρήθηκε ότι ασκούσαν περιοριστικές πιέσεις στο εμπόριο και έρχονταν σε σύγκρουση με την αυτορρυθμιζόμενη αγορά. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα για τούτο είναι η αρχή της εργασιακής ένωσης (το δικαίωμα των εργατών να συνεταιρίζονται) και ο νόμος των συνασπισμένων επιχειρήσεων, δηλαδή το δικαίωμα που έχουν τα τραστ, τα καρτέλ ή άλλες μορφές καπιταλιστικών συνασπισμών να αυξάνουν τις τιμές.⁴⁸

Αυτό σημαίνει ότι, αν οι ανάγκες της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς απέβαιναν ασύμβατες με τις απαιτήσεις του *laissez-faire*, ο φιλελεύθερος στρεφόταν εναντίον

⁴⁷ *MM*, σ.145

⁴⁸ «...κατά καιρούς οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι επέβαλλαν περιορισμούς στην ελευθερία των συμβάσεων και στο *laissez-faire*, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις μεγάλης θεωρητικής μα και πρακτικής σημασίας. Είναι φυσικό να μη ήταν το κίνητρό τους μια αντιφιλελεύθερη προκατάληψη.» ό.π.

του και κατέφευγε – όπως και ο κάθε αντίπαλος του φιλελευθερισμού – στις λεγόμενες κολεκτιβιστικές μεθόδους της ρύθμισης και των περιορισμών. Δεν υπάρχει ισχυρότερη απόδειξη της αναγκαιότητας για προσφυγή σε αντιφιλελεύθερες ή κολεκτιβιστικές μεθόδους στις συνθήκες της νεοτερικής βιομηχανικής κοινωνίας, από το γεγονός ότι ως και οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι χρησιμοποιούσαν τακτικά τέτοιες μεθόδους, σε αποφασιστικής σημασίας τομείς της βιομηχανικής οργάνωσης.⁴⁹

Ως εκ τούτου, το σύστημα της αγοράς και η παρέμβαση δεν αποτελούν αμοιβαία αποκλειόμενες έννοιες. «Γιατί, όσο αυτό το σύστημα παραμένει ανολοκλήρωτο, οι φιλελεύθεροι δεν θα διστάσουν να απαιτήσουν την παρέμβαση του κράτους για την εγκαθίδρυσή του και, αφού την επιτύχουν, για τη διατήρησή του. Επομένως, ο οικονομικός φιλελευθερισμός μπορεί δίχως καμία ασυνέπεια να καλέσει το κράτος να επιβάλλει τη δύναμη του νόμου· μπορεί ακόμη να απευθυνθεί στις βίαιες δυνάμεις του εμφυλίου πολέμου, για να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.(...)Η καταδίκη του παρεμβατισμού από τους φιλελεύθερους συγγραφείς δεν έχει νόημα. Η μόνη αρχή που μπορούν να διατηρήσουν οι φιλελεύθεροι δίχως φόβο ασυνέπειας είναι η αρχή της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, άσχετα με το αν τους εμπλέκει σε παρεμβάσεις ή όχι.»⁵⁰

Συμπερασματικά σε σχέση με τα παραπάνω ο Πολάνυι καταλήγει στο ότι δεν ήταν δυνατόν να αποφευχθεί ο κανόνας, σύμφωνα με τον οποίο το *laissez-faire* είναι ανεφάρμοστο σε συνθήκες ανεπτυγμένης βιομηχανίας, καθώς ακόμη και το ελεύθερο εμπόριο και ο ανταγωνισμός απαιτούσαν παρέμβαση για να λειτουργήσουν ομαλά. Έτσι, σύμφωνα με τα ιστορικά γεγονότα, ήταν η αντίδραση στον οικονομικό φιλελευθερισμό, η οποία περιείχε όλα τα αλάνθαστα χαρακτηριστικά μιας αυθόρμητης πράξης, καθώς παρατηρήθηκε σε ασύνδετα μεταξύ τους σημεία και παρέχει την αδιαμφισβήτητη απόδειξη του κινδύνου για την κοινωνία που ενυπήρχε στην ουτοπική αρχή της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.

⁴⁹ *MM*, σ.146

⁵⁰ *MM*, σ.147

Β. Ο νόμος της Speenhamland ως πατερναλιστική απάντηση στο σύστημα της αγοράς

Κατά τον Πολάνυι, κανένα μονιστικό σύστημα δεν ήταν σε θέση να ερμηνεύσει τα γεγονότα της περιόδου της Speenhamland, καθώς αυτά «δεν εντάσσονταν σε κανένα σύστημα, αλλά ήταν ουσιαστικά αποτέλεσμα της ταυτόχρονης επίδρασης πάνω στο κοινωνικό σώμα δύο αλληλοεξαιρούμενων συστημάτων, δηλαδή μιας πρωτοεμφανιζόμενης οικονομίας της αγοράς και ενός πατερναλιστικού παρεμβατισμού στον χώρο του πιο σημαντικού παράγοντα της παραγωγής, της εργασίας»⁵¹.

Ο συγγραφέας αναγνωρίζει ρητά ότι ο κίνδυνος της απροσδιοριστίας στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής περικλείεται στην (αναγκαία όμως για την καπιταλιστική εποχή) μετατροπή των παραγόντων της υλικής αναπαραγωγής της ζωής, δηλαδή της γης, της εργασίας και του χρήματος σε εμπορεύματα που αγοράζονται και πωλούνται σε αντίστοιχες αγορές. Η καθιέρωση του μηχανισμού της αγοράς ως μοναδικού ρυθμιστή της τύχης των ανθρώπων και του φυσικού τους περιβάλλοντος θα κατέληγε στην κατάλυση της κοινωνίας.

Ενδεικτικό ιστορικό παράδειγμα της αναγνώρισης του κινδύνου αυτού ήταν ο νόμος της Speenhamland, ο οποίος εμπόδισε τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας στην Αγγλία σε όλη τη διάρκεια της πιο δραστήριας περιόδου της Βιομηχανικής επανάστασης, από το 1795 έως το 1834. Η Speenhamland είχε ερμηνευθεί ως μια προληπτική πράξη παρεμβατισμού, που σκοπό είχε να εμποδίσει τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, χρησιμοποιήθηκε από τους κλασικούς οικονομολόγους ο όρος «παρεμβατισμός» και η Speenhamland θεωρήθηκε μια τεχνητή παρέμβαση σε ένα ουσιαστικά ανύπαρκτο σύστημα αγοράς.⁵²

Ο νόμος Speenhamland εξέφραζε την αναγκαιότητα επιβολής νέων ρυθμίσεων που έπρεπε να επιβληθούν, ώστε να προστατευθεί η εργασία από τη δράση του μηχανισμού της αγοράς. Απέδειξε ότι η προσπάθεια δημιουργίας μιας καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων δίχως μια αγορά εργασίας είχε αποτύχει δραματικά,

⁵¹ *MM*, σ.124

⁵² *MM*, σ.213

καθώς οι νόμοι που διέπουν τον καπιταλισμό επιβεβαιώθηκαν και εκδήλωναν την ριζική τους αντίθεση στην αρχή του πατερναλισμού.

Η αντίφαση του νόμου αυτού εντοπίζεται από τον Πολάνυι στο ότι αφ' ενός, στα πλαίσια ενός κρατικού πατερναλισμού, η εργασία προστατευόταν από το σύστημα της αγοράς και αφ' ετέρου τα στοιχεία της παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της γης, οργανώνονταν με βάση ένα σύστημα αγοράς. Έτσι υποβαθμιζόταν κοινωνικά και οικονομικά ο απλός άνθρωπος, καθώς αναγκαζόταν να πουλάει την εργατική του δύναμη για να ζήσει, ενώ ταυτόχρονα στερούσε από την εργασία του την αγοραστική της αξία.

Έτσι, όπως φάνηκε ξεκάθαρα στην περίοδο της Speenhamland, αναπόφευκτη συνέπεια του συστήματος των επιδομάτων ήταν η συρρίκνωση των μισθών στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, ακόμα και κάτω από τα όρια της ανέχειας. Ο κτηματίας ή ο βιομήχανος βασίζονταν σε αυτά για να καλύψουν τη διαφορά ανάμεσα στα ημερομίσθια που πλήρωναν στους εργάτες και το ποσό που χρειαζόνταν οι εργάτες για να επιβιώσουν. Δεν υπήρχε λόγος να επιβαρυνθούν με μια δαπάνη που θα μπορούσε κάλλιστα να βαρύνει τους φορολογούμενους. Από την άλλη, οι δικαιούχοι των επιδομάτων ήταν πρόθυμοι να εργαστούν με χαμηλότατο ημερομίσθιο, και καθιστούσαν έτσι μονίμως ανέργους όσους δεν λάμβαναν επιδόματα. Το παράδοξο αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν η δημιουργία μιας οικονομίας αποκλειστικά προς όφελος των εργοδοτών, καθώς και σημαντικές απώλειες για όποιον άνθρωπο του μόχθου δεν εξαρτούσε την τύχη του από την δημόσια ελεημοσύνη. Το αμείλικτο παιχνίδι των συμφερόντων είχε καταστήσει έναν ευεργετικό νόμο δεσμό δουλείας για τον εργαζόμενο.⁵³

Προέκυψε επομένως το ότι ο συνδυασμός των δύο αρχών – της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας και της παραδοσιακής πρόνοιας – αντί να βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, το επιδεινώνει, καθώς τα επιδόματα που προσφέρονται ως συμπλήρωμα του μισθού έχουν τελικά ως αποτέλεσμα ο μισθός της εργασίας να διαμορφώνεται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, γεγονός το οποίο έχει

⁵³ *MM*, σ.122

ιδιαίτερα οδυνηρές συνέπειες για το σύνολο του εργαζόμενου πληθυσμού και ασφαλώς και για τους εργαζόμενους που δεν ενισχύονται με επιδόματα.⁵⁴

⁵⁴ Η λογική του νόμου της Speenhamland εμφανίζει σοβαρές αναλογίες με αυτήν αντίστοιχων κρατικών ρυθμίσεις σχεδόν όλων των μεταγενέστερων από τότε περιόδων έως και σήμερα. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση του φορολογούμενου και του φτωχού είναι σχετικά παρόμοια, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις τα διάφορα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης ρίχνουν το βάρος της συντήρησης των προσωρινά άνεργων στους ώμους των εργαζόμενων. Ο Πολάνυι αναγνωρίζει ρητά ότι το σύστημα της Speenhamland, ενώ είχε ξεκινήσει ως επικουρικό των μισθών, ενισχύοντας φαινομενικά τους εργαζόμενους, στην ουσία επιδοτούσε τους εργοδότες δια μέσου των δημοσίων πόρων· επίσης, ότι το κύριο αποτέλεσμα του συστήματος των επιδομάτων ήταν η συμπίεση των μισθών κάτω από τα όρια της ανέχειας. Βλ σχετικά *MM*, σ.97

5. Η κριτική των θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελεύθερου επιχειρήματος

A. Η αμφισβήτηση της σμιθιανής εξήγησης της κυριαρχίας των οικονομικών κινήτρων και της έμφυτης τάσης για ανταλλαγή

Ο κυρίαρχος ρόλος των αγορών στην καπιταλιστική οικονομία και η σημασία της αρχής της ανταλλαγής απαιτούν την προσεκτική διερεύνηση της φύσης και της καταγωγής τους, καθώς μόνο με αυτόν τον τρόπο, θεωρεί ο συγγραφέας, ότι θα ξεπεραστούν οι οικονομικές προκαταλήψεις του 19^{ου} αιώνα. Για να αποδώσει καρπούς η θεώρηση του θεσμικού πλαισίου της οικονομικής σφαίρας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, ως περιόδου κατά την οποία η έννοια της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς σταδιακά καταλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο, είναι αναγκαίος ο αναστοχασμός ως προς τις κυρίαρχες απόψεις των θεμελιωτών της πολιτικής οικονομίας. Θεωρεί ότι επισκόπηση των απόψεων αυτών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των κρατικών πολιτικών που ακολουθήθηκαν και των αντίστοιχων κοινωνικών εξελίξεων τον 19^ο αιώνα.

Η πρόταξη της ανθρωπολογικής έναντι της νατουραλιστικής θεώρησης στην πολιτική οικονομία και η αμφισβήτηση της φυσικότητας και της κυριαρχίας των οικονομικών κινήτρων αποτελούν κεντρικά σημεία στην προσέγγιση από τον Πολάνυι της σκέψης των κλασικών της πολιτικής οικονομίας. Θεωρεί ότι παρατηρείται μια αλλαγή κλίματος από την σκέψη του Άνταμ Σμιθ και ύστερα, κατά την οποία ο Σμιθ σημαδεύει το πέρας μιας εποχής που είχε ανοίξει με τους επινοητές του κράτους, τον Τόμας Μωρ και τον Μακιαβέλλι, τον Λούθηρο και τον Καλβίνο.⁵⁵ Οι παραπάνω προσεγγίσεις αντικαταστάθηκαν από την ανακάλυψη, από διαφορετικές οπτικές, της ύπαρξης μιας κοινωνίας που δεν υποτασσόταν στους νόμους του κράτους, αλλά αντίθετα το κράτος υποτασσόταν στους νόμους της κοινωνίας.

Η μελέτη της σκέψης του Άνταμ Σμιθ αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη διευκρίνιση της κριτικής που ασκεί ο Πολάνυι στους θεμελιώδεις όρους συγκρότησης του φιλελεύθερου επιχειρήματος, ως ιδεολογικού θεμελίου της ανερχόμενης νέας κοινωνίας.

⁵⁵ *MM*, σ.111

Κατά τον Σμιθ, η οικονομική πρόοδος εξελίσσεται ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε ανασχετική επίδραση μιας κακής νομοθεσίας που παραβιάζει τις αρχές του φυσικού δικαίου και, συνεπώς, οι οικονομικές δυνάμεις αποδεικνύονται ισχυρότερες από τα νομικά και πολιτικά εμπόδια. Κατ' αυτήν την έννοια, η πολιτική οικονομία καθίσταται πανίσχυρη επιστήμη, και ταυτόχρονα προετοιμάζεται το έδαφος για να αντιπαρατεθούν στις ιστορικά μεταβατικές και μεταβαλλόμενες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες οι αιώνιοι και αναλλοίωτοι οικονομικοί νόμοι.⁵⁶

Στο σύστημά του, η νομοθεσία καταλαμβάνει μια περισσότερο μετριοπαθή επίδραση στην οικονομική ζωή σε σχέση με το σύστημα των φυσιοκρατών και του Κεναί.⁵⁷ Θεωρεί ότι η πολιτική οικονομία, παρ' όλο ότι αναμφισβήτητα λίγο ως πολύ επιβραδύνει, δεν είναι πάντα σε θέση να σταματήσει συνολικά τη φυσική πρόοδο μιας χώρας προς τον πλούτο και την ευημερία, και ακόμα λιγότερο να προκαλέσει την υποχώρησή της.

Για τον Σμιθ, η φύση των οικονομικών δυνάμεων δεν μεταβάλλεται, ακόμα και αν αυτές υποχρεωθούν να λειτουργήσουν σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Η οικονομική ζωή αποτελεί ένα συνδυασμό οικονομικών δυνάμεων, η φύση των οποίων είναι αμετάβλητη, και ιστορικών συνθηκών. Οι δεύτερες επιταχύνουν ή επιβραδύνουν την κίνηση των πρώτων, χωρίς να αλλάζουν τη φύση τους. Παρά το ότι δεν λείπει από τον Σμιθ το ενδιαφέρον για τις αλλαγές των ιστορικών συνθηκών, θεωρεί ως κύριο καθήκον του οικονομολόγου τη μελέτη της δράσης των οικονομικών δυνάμεων που είναι εκ φύσεως αναλλοίωτες.⁵⁸ Με αυτόν τον τρόπο, στο σύνθετο και μεταβαλλόμενο πλέγμα των οικονομικών φαινομένων εισάγεται μια σταθερά δρώσα δύναμη, η οποία συνιστά την ομοιόμορφη, σταθερή και αδιάκοπη προσπάθεια κάθε ανθρώπου να βελτιώσει τη θέση του, ως αρχή από την οποία προκύπτουν τελικά ο δημόσιος και εθνικός, όπως επίσης και ο ιδιωτικός πλούτος.⁵⁹

⁵⁶ Βλ. σχετικά Ι.Ι. Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1994, σ.216

⁵⁷ Ολόκληρη η οικονομία θεωρείται από τον Κεναί ως μια ανταλλαγή υλικών αντικειμένων μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας, ως ολότητα αποτελούμενη από συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Τα προϊόντα που παράγονται και διασπείρονται σε ολόκληρη τη χώρα συναθροίζονται σ' ένα μοναδικό κοινωνικό προϊόν και αυτό, μέσω ορισμένων ουσιαστικών πράξεων κυκλοφορίας, διανέμεται στη συνέχεια ανάμεσα στις κύριες κοινωνικές τάξεις. Βλ. σχετικά, Ι.Ι. Rubin, *ό.π.*, σ.189

⁵⁸ Ι.Ι. Rubin, *ό.π.*, σ.216

⁵⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, τονίζεται από τον Πολάνι η αντιμετώπιση από τον Σμιθ του πλούτου των εθνών ως συνάρτηση της εθνικής, φυσικής και ηθικής τους ζωής. Παρ' όλο ότι στον Άνταμ Σμιθ, ο

Ενώ, επομένως, για τους φυσιοκράτες και τον Κεναί, αναγκαία συνθήκη της οικονομικής προόδου είναι η εφαρμογή ενός αναλλοίωτου συστήματος φυσικού δικαίου, για τον Σμιθ είναι η δράση της αναλλοίωτης φύσης του «οικονομικού ανθρώπου». Η έννοια αυτή προϋποθέτει ότι η επιδίωξη του ατόμου να βελτιώσει τη θέση του ανάγεται στη σταθερότητα της ανθρώπινης φύσης. Αυτό σημαίνει ότι θα λειτουργεί σε όλες τις ιστορικές εποχές. Ωστόσο, η αμετάβλητη ανθρώπινη φύση εκδηλώνεται με μεγαλύτερη ένταση υπό τις συνθήκες της πλήρους ελευθερίας και υπερίσχυσής της απέναντι στην κακή διοίκηση και νομοθεσία, δηλαδή υπό τις συνθήκες του κοινωνικού συστήματος που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία και τον χωρίς περιορισμούς ανταγωνισμό.⁶⁰

Συνεπώς, ο Σμιθ δεν εξηγεί τη φύση του ανθρώπου με βάση τις συνθήκες του σύγχρονου κοινωνικού συστήματος, αλλά θεωρεί το τελευταίο απλώς ως μια πρόσθετη συνθήκη για την πλήρη εκδίπλωση των δυνάμεων του ατόμου που εντοπίζονται στη μόνιμη φύση του ανθρώπου. Η νίκη ενός συστήματος επί ενός άλλου (του αστικού επί του φεουδαρχικού) θεωρείται ως η νίκη της «φυσικής» και αναλλοίωτης φύσης του ανθρώπου επί των «τεχνητών» κοινωνικών θεσμών του παρελθόντος. Με αυτόν τον τρόπο οι νεοτερικοί θεσμοί προσλαμβάνουν το χαρακτήρα αιώνιων, «φυσικών» μορφών και η προέλευσή τους ερμηνεύεται με βάση την απαρέγκλιτη φύση του αφηρημένου ατόμου, το προσωπικό του συμφέρον και τον συνειδητό του αγώνα για το μέγιστο κέρδος.

Εξετάζοντας τη σμιθιανή άποψη περί ύπαρξης μιας φυσικής τάσης μέσα στον άνθρωπο για δοσοληψίες και ανταλλαγή αγαθών, ο Πολάνυι θεωρεί ότι πρόκειται για μια «προφητική παρανόηση του παρελθόντος», καθώς «ενώ την εποχή του Άνταμ Σμιθ αυτή η τάση συναλλαγής δεν είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τη ζωή

υλικός πλούτος αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστό πεδίο, ωστόσο για εκείνον ο πλούτος αποτελούσε απλώς μια διάσταση της ζωής, που στις επιταγές της ήταν υποταγμένη η κοινότητα. Επίσης, αποτελούσε και ένα εργαλείο στον αγώνα των εθνών για επιβίωση, που δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί από αυτά. Η διατύπωση του ζητήματος του πλούτου, με τον οποίο εννοούσε την υλική ευημερία του «μεγάλου κοινωνικού σώματος», ήταν δυνατή μόνο στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου πολιτικού συστήματος.

⁶⁰ Τούτο εμφανίζεται στην αντίληψη του Σμιθ για τον καταμερισμό της εργασίας, κατά την οποία ο τελευταίος «δεν είναι κατ' αρχήν το αποτέλεσμα μιας ανθρώπινης σοφίας, που προβλέπει και επιδιώκει τη γενική ευημερία. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι η αναγκαία, αν και πολύ αργή και σταδιακή, συνέπεια μιας ορισμένης τάσης στην ανθρώπινη φύση, η οποία δεν έχει υπόψη της μια τόσο εκτεταμένη ωφελιμότητα: της τάσης να διαπραγματεύεται, να παζαρεύει και να ανταλλάσσει το ένα πράγμα με το άλλο». A.Smith, «Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών (αποσπάσματα)», σε *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής*, Μ.Αγγελίδης-Κ.Ψυχοπαίδης (επιμ), Εξάντας, Αθήνα ²1996, σ.76

οποιασδήποτε γνωστής κοινότητας και κατείχε δευτερεύοντα ρόλο στην οικονομική ζωή, εκατό χρόνια αργότερα είχε κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη ένα βιομηχανικό σύστημα, το οποίο, πρακτικά και θεωρητικά, υπονοούσε πως όλες οι δραστηριότητες των ανθρώπων, οικονομικές, πολιτικές και πνευματικές, απέρρεαν από αυτήν την τάση»⁶¹.

Την άποψη αυτή – ότι η αγοραία ανταλλαγή αγαθών είναι αιώνια και για κάποιο λόγο σύμφωνη με την ανθρώπινη φύση και τις ιδιαίτερές της κλίσεις – ακολουθεί ως εύλογη συνέπεια ότι ο θεσμός της αγοράς θα προσφέρει μια σταθερή, αποτελεσματική και δίκαιη ολοκλήρωση της οικονομικής δραστηριότητας, υπό τον όρο ότι δεν θα καταπνίγεται ούτε θα παραμορφώνεται από απειλητικές ή ανίδεες πολιτικές δυνάμεις, χωρίς τις ραδιουργίες των οποίων, η οικονομία της αγοράς θα αναπτυχθεί μοιραία. Η ανατροπή αυτής της προκατάληψης, κατά τον Πολάνυι, και η αμφισβήτηση της παντοδυναμίας του θεσμού της αγοράς στη νεότερη δυτική κοινωνία περιλαμβάνει απαραίτητα αφ' ενός την υπογράμμιση των ειδικών ιστορικών συνθηκών μέσα από τις οποίες αναδύθηκε σε κυρίαρχη θέση, αφ' ετέρου τη μελέτη μεγάλων παραδοσιακών μη χρηματικών οικονομιών που λειτουργούσαν στη βάση των αρχών της αμοιβαιότητας, της αναδιανομής και της οικιακής οικονομίας.⁶²

Για τον Σμιθ, η τάση για ανταλλαγή προκάλεσε τον καταμερισμό εργασίας, ο οποίος αποτελεί τη βάση κάθε αύξησης στην παραγωγικότητα της εργασίας. Τον αντιμετωπίζει ως το θεμέλιο της ανθρώπινης κοινωνίας, ως αναγκαία ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης, ιδιότητα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα. Ωστόσο, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είχε υπάρξει και διασφαλιζόταν αυτόματα σε κοινωνίες όπου απουσίαζε η εμπορευματική οικονομία. Παρόλο δηλαδή ότι ο Σμιθ υπογραμμίζει με έμφαση τη σημασία της ανταλλαγής στην εμφάνιση και ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, εντούτοις αγνοεί το ρόλο της ανταλλαγής ως εκείνης της ιδιαίτερης κοινωνικής μορφής με την οποία παρουσιάζεται ο καταμερισμός εργασίας στην εμπορευματική οικονομία.⁶³

⁶¹ *ΜΜ*, σ.46

⁶² Σχετικά με τη λειτουργία αυτών των αρχών βλ. *ΜΜ*, σ.50-56

⁶³ Κατά τον Σμιθ, ο καταμερισμός της εργασίας βασίζεται στην ανταλλαγή, η οποία είναι μια αναγκαία ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης, ιδιότητα που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα. «Σχεδόν όλα τα ζώα, από τη στιγμή που φτάνουν στην ωριμότητα, είναι ανεξάρτητα και δεν χρειάζονται πλέον, στη φυσική τους κατάσταση, καμιά βοήθεια από τα άλλα ζώα. Αντίθετα ο άνθρωπος έχει πάντα ανάγκη από τη βοήθεια των συνανθρώπων του και είναι μάταιο να την περιμένει μόνον από την αγαθή τους

Στη σκέψη του Σμιθ, η έννοια της ανταλλαγής εισάγεται ως τρόπος διαμεσολάβησης του καταμερισμού της εργασίας από πραγματικά κίνητρα και εγωιστικές σκοποθεσίες των δρώντων.⁶⁴ Παράλληλα όμως η ανταλλαγή συχνά εμφανίζεται σαν θεμελιωτικό στοιχείο του καταμερισμού της εργασίας. Η τάση για ανταλλαγή έχει ως αποτέλεσμα έναν τύπο πράξης που επιτελεί διπλή λειτουργία: αφενός είναι έκφραση των ατομικών συμφερόντων του δρώντος και κατευθύνεται στην εξυπηρέτησή τους. Αφετέρου είναι μορφή κοινωνικής συνεργασίας που επιτρέπει να αξιοποιηθεί το εξειδικευμένο προϊόν εργασίας εκεί όπου προκύπτει η ανάγκη γι' αυτό. Εφόσον οι δρώντες διαπιστώνουν ότι οι προσφορές τους προς άλλους ακολουθούνται πράγματι από αντίστοιχα οφέλη για τους ίδιους, έχουν την τάση να εξειδικεύσουν και να βελτιώσουν τις προσφορές, για να βελτιωθούν αντίστοιχα και τα οφέλη. Ο μηχανισμός αυτός μπορεί να κατανοηθεί και ως διαδικασία διαρκούς βελτίωσης των αποτελεσμάτων της κοινωνικής συνεργασίας και εξυπηρέτησης αντικειμενικά του «κοινού καλού».⁶⁵

Ο Πολάνυι αναγνωρίζει ότι ο καταμερισμός της εργασίας υπάρχει από την αρχαιότητα και δεν θα ήταν δυνατό να υπάρχει χωρίς ανταλλαγή προϊόντων. Πέραν τούτου, υπάρχουν και στοιχεία για εμπορικές συναλλαγές, για χρήση του χρήματος και για αγορές, και υπό το πρίσμα της οικονομιστικά προσανατολισμένης σκέψης αυτές οι τρεις κατηγορίες συνδέονται αδιαχώριστα μεταξύ τους. Ωστόσο, με τη

προαίρεση. Είναι πιθανότερο να το πετύχει αυτό αν μπορεί να στρέψει τον εγωισμό τους προς το συμφέρον του, δείχνοντάς τους ότι είναι προς το συμφέρον τους να το κάνουν αυτό, το οποίο αυτός επιθυμεί. Καθένας, που προτείνει στον άλλον μια ανταλλαγή, προτείνει κάτι τέτοιο: δώσε μου αυτό που θέλω και θα πάρεις αυτό που θέλεις. Αυτό είναι πάντα το νόημα κάθε τέτοιας πρότασης και με αυτό τον τρόπο αποκτούμε ο ένας από τον άλλο το μεγαλύτερο μέρος των καλών υπηρεσιών, που χρειαζόμαστε.» A.Smith, *ό.π.*, σ.77

Γενικότερα, ο Σμιθ παραμένει δέσμιος της ανάλυσής του περί καταμερισμού εργασίας εν γένει και των υλικών και τεχνικών του πλεονεκτημάτων, καθώς χαρακτηριστικό της κλασικής σχολής δεν είναι ότι κάνει μια πλήρη αφαίρεση της υλικής και τεχνικής πλευράς της παραγωγής από την κοινωνική της μορφή, αλλά το ότι συγχέει αυτά τα δυο. «Για την κλασική σχολή ήταν αδιανόητο ότι η διαδικασία παραγωγής θα μπορούσε να έχει μια κοινωνική μορφή άλλη εκτός της εμπορευματικής καπιταλιστικής, που κατ' αυτήν είναι η ορθολογική και φυσική μορφή οικονομίας. Από τη στιγμή που γίνεται δεκτό ότι η παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται πάντα στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής, η διεξαγωγή μιας ειδικής ανάλυσης αυτής της μορφής καθίσταται περιττή. Αντίθετα, είναι αρκετή η μελέτη της παραγωγικής διαδικασίας εν γένει. Ωστόσο, επειδή η παραγωγική διαδικασία εν γένει συνδέεται αμετάκλητα με μια δεδομένη κοινωνική μορφή, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη της πρώτης εφαρμόζονται απόλυτα στη δεύτερη». Βλ σχετικά I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.233

⁶⁴ «Δεν περιμένουμε από την αγαθή προαίρεση του κρεοπώλη, του ζυθοποιού και του αρτοποιού να φάμε, αλλά από το ενδιαφέρον τους για το δικό τους συμφέρον. Δεν απευθυνόμαστε στην ανθρωπιά τους, αλλά στον εγωισμό τους και δεν τους μιλάμε για τις δικές μας ανάγκες, αλλά για τα δικά τους πλεονεκτήματα.» A.Smith, *ό.π.*

⁶⁵ Κ.Ψυχοπαίδης, «Ο A.Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ.1, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ.57

βοήθεια της μελέτης και των παραδειγμάτων συγκεκριμένων παραδοσιακών οικονομικών συστημάτων, τούτη η αδιαχώριστη ενότητα, καθώς και η παρουσία των αγορών με τη νεότερη έννοια βρίσκεται υπό αμφισβήτηση. Τα ίδια τα χαρακτηριστικά της αγοράς δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, δεν είναι αναγκαίο ότι συγχωνεύονται, αλλά ακόμα και αν συγχωνευθούν με όλη τη συμπληρωματικότητά τους, δεν σχηματίζουν από μόνα τους οικονομία της αγοράς.⁶⁶

Πιο συγκεκριμένα, κατά τον Σμιθ, στις πρωτόγονες κοινωνίες τα αγαθά ανταλλάσσονταν βάσει της ποσότητας και της ποιότητας της εργασίας (αναφορικά με τη δυσκολία και την ικανότητα) που απαιτείται για την παραγωγή τους. Μολονότι η ποιότητα της εργασίας δεν είναι δυνατό να αναχθεί σε σταθερό μέτρο αξίας, σε γενικές γραμμές, σε μια πρωτόγονη οικονομία η ποσότητά της καθορίζει την ανταλλακτική αξία των αγαθών. Κατ' αυτήν την έννοια, ο Σμιθ διατυπώνει μια αφηρημένη θεωρία της αξίας.⁶⁷

Η καταγωγή της αξίας από την εργασία με την έννοια της θυσίας της άνεσης, της ελευθερίας και της ευτυχίας παραπέμπει στο αξιολογικό ιδεώδες της ελευθερίας και της ευτυχίας για όλους ως σταθερό «υπεριστορικό» κριτήριο που θεμελιώνει την πολιτικοοικονομική ανάλυση.⁶⁸ Όσο και αν η ανάπτυξη της θεωρίας από τον Σμιθ

⁶⁶ Stanfield, *ό.π.*, σ.101

⁶⁷ Ο δρόμος ανοίγεται με την αυξανόμενη παραγωγικότητα, που έρχεται σαν συνέπεια της εξειδίκευσης της εργασίας. Μια σχηματική λοιπόν θεωρία περί αξίας θα αρκέσει, γιατί κύριο θέμα του Σμιθ είναι να συζητήσουμε τα πλεονεκτήματα της ελευθερίας της οικονομικής δραστηριότητας και της συγκέντρωσης αποθεμάτων. Εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι η αύξηση της πραγματικής υλικής παραγωγής, ενώ οι τιμές δεν ενδιαφέρουν τόσο πολύ. Βλ σχετικά Τζ.Ρόμπινσον, *Φιλοσοφία της οικονομίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1969, σ.33.

Παραπέρα, η έννοια της αξίας εισάγεται σε σχέση με τον ανταλλακτικό της χαρακτήρα που συνδέεται αμέσως με ένα εξουσιαστικό στοιχείο (εξουσία διάθεσης εργασίας). Ο παραγωγός ενός προϊόντος σε κοινωνίες ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας καταναλώνει μόνο μέρος του προϊόντος του (που είναι αποτέλεσμα της εργασίας του), ενώ οι λοιπές του ανάγκες καλύπτονται από τα προϊόντα της εργασίας άλλων παραγωγών, τα οποία ιδιοποιείται από την ανταλλαγή τους με το προϊόν του. Άρα η αξία του προϊόντος του ισούται με την ποσότητα εργασίας που περιέχεται στα προϊόντα με τα οποία το προϊόν ανταλλάσσεται (εργασία ως αληθές μέτρο της ανταλλακτικής αξίας). Ο Σμιθ παρατηρεί ότι εξουσία με τη σύγχρονη έννοια είναι η οικονομική εξουσία που συνίσταται στην ποσότητα εργασίας άλλων δρώντων που μπορεί ένας κοινωνικά δρών να οικειοποιηθεί. Κ.Ψυχοπαίδης, «Ο Α.Σμιθ...», σ. 64

⁶⁸ Τόσο οι Φυσιοκράτες όσο και ο Σμιθ αναφέρονταν στο αιώνιο, φυσικό δίκαιο του ατόμου. Αργότερα ωστόσο, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα αιτήματα του φυσικού δικαίου δίνουν σταδιακά τη θέση τους στη θεωρία του ωφελιμισμού. Αποδίδεται προτεραιότητα στη μέγιστη ελευθερία του ατόμου, ώστε να επιλέγει ό, τι είναι περισσότερο χρήσιμο, και στον περιορισμό των λειτουργιών του κράτους στο καθαρά αρνητικό καθήκον της αποτροπής των πολιτών του από το να βλάπτει ο ένας τον άλλο. Με βάση, συνεπώς, μια αντίληψη του «καλώς εννοούμενου» εγωισμού ως βασικού κινήτρου των

και η προβληματική της εργασίας με την έννοια της υπαγωγής υπό την προσταγή που μπορεί να έχει ο οικονομικά δρών επικαλύπτουν τη διάσταση αυτή, η θεωρία της αξίας φαίνεται να προσμείγνυται με αξιολογικές και κανονιστικές αρχές, οι οποίες ανάγονται σε αιτίες της πραγματικότητας.⁶⁹

Η βασική αρχή του Σμιθ είναι ότι το συνολικό προϊόν της κοινωνίας, όταν εξετάζουμε την αξία του, αναλύεται ολοκληρωτικά σε μισθούς, κέρδη και προσόδους. Κάθε εκτελούμενη εργασία είναι μισθωτή εργασία. Η αξία του συνολικού προϊόντος της κοινωνίας περιέχει και το ισοδύναμο των προκαταβληθέντων μισθών και ένα πλεόνασμα από την απλήρωτη εργασία, που εμφανίζεται σαν κέρδος για τον καπιταλιστή και σαν πρόσοδος για τον γαιοκτήμονα. Ό, τι ισχύει για το ατομικό εμπόρευμα πρέπει να ισχύει εξίσου και για το σύνολο των εμπορευμάτων. Η όλη μάζα των εμπορευμάτων που παράχθηκαν από την κοινωνία αναλύεται σε μισθούς, κέρδη και προσόδους.⁷⁰

Ωστόσο, η εργασία που παράγει εμπορεύματα αποκτά ένα διπλό χαρακτηριστικό: από τη μια είναι χρήσιμη, συγκεκριμένη εργασία αυτού ή εκείνου του είδους, που δημιουργεί το χρήσιμο αντικείμενο, την αξία χρήσης. Από την άλλη, είναι αφηρημένη, γενική, κοινωνικά αναγκαία εργασία και σαν τέτοια δημιουργεί αξία. Η ταύτιση της ανθρώπινης εργασίας με την καπιταλιστική μισθωτή εργασία αποτελεί το κλασικό στοιχείο της σμιθιανής θεωρίας. Επίσης, η άγνοια της διάκρισης ανάμεσα στις δυο πλευρές της εργασίας που παράγει εμπορεύματα – από τη μια η συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία, και από την άλλη η αφηρημένη και κοινωνικά αναγκαία εργασία – αποτελεί πράγματι ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της

πράξεων, η ωφελιμιστική θεωρία σχετικοποιεί την αυστηρότητα της παραδοσιακής φυσικο-δικαιικής ηθικοπρακτικής θεμελίωσης, καθώς η ορθοπραξία δεν βασίζεται σε κάποια απόλυτη αρχή.

⁶⁹ Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, ³2003, σ.453

⁷⁰ «Εφ' όσον η τιμή ή η ανταλλακτική αξία κάθε συγκεκριμένου εμπορεύματος ξεχωριστά ανάγεται στο ένα ή στο άλλο ή και στα τρία εκείνα μέρη, τότε και η τιμή ή η ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων, που συνθέτουν το συνολικό ετήσιο προϊόν της εργασίας μιας χώρας, θα πρέπει να ανάγεται στα ίδια αυτά τρία μέρη και να κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων κατοίκων μιας χώρας, είτε σαν μισθοί από την εργασία τους, είτε σαν κέρδη από το κεφάλαιό τους, είτε σαν πρόσοδος από τη γη τους. Είναι με αυτό τον τρόπο, που κατ' αρχάς κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων μελών της κοινωνίας το σύνολο αυτού που ετησίως συλλέγεται ή παράγεται μέσω της εργασίας μιας κοινωνίας ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, η συνολική τιμή του. Μισθοί, κέρδη και πρόσοδος είναι οι τρεις αρχικές πηγές κάθε εισοδήματος, καθώς και κάθε ανταλλακτικής αξίας. Κάθε άλλο εισόδημα προκύπτει σε τελική ανάλυση από κάποια από αυτές τις πηγές.» Α. Smith, *ό.π.*, σ.88

θεωρίας της αξίας, όπως αυτή νοείται από τον Σμιθ καθώς και από όλη την κλασική σχολή.⁷¹

Από τη μια πλευρά, ο Σμιθ επιθυμεί να ανακαλύψει τις αιτίες που καθορίζουν, πρώτον, πόση αξία διαθέτει ένα εμπόρευμα και, δεύτερον, τις όποιες αλλαγές αυτού του μεγέθους· από την άλλη, θέλει να βρει ένα ακριβές, αμετάβλητο μέτρο στάθμισης, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τη μέτρηση της αξίας ενός εμπορεύματος· από τη μια φιλοδοξεί να αποκαλύψει τις πηγές των μεταβολών της αξίας και, από την άλλη, να βρει ένα αμετάβλητο μέτρο της αξίας. Έτσι, ο Σμιθ οδηγείται στη διερεύνηση αφ' ενός της έννοιας της ποσότητας εργασίας που αναλώνεται για την παραγωγή ενός δεδομένου προϊόντος, αφ' ετέρου της έννοιας της ποσότητας εργασίας την οποία μπορεί να αποκτήσει ή να αγοράσει ένα δεδομένο εμπόρευμα μέσω της ανταλλαγής.⁷²

Η διατύπωση βέβαια μιας τέτοιας θεωρίας προϋποθέτει αφαιρέσεις από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παραδοσιακών τάξεων, από συμπεριφορές των εμποροβιομηχανικών στρωμάτων (που προϋποθέτουν κρατικό προστατευτισμό), από αντιστάσεις της εργατικής τάξης απέναντι στην ένταξη στις διαδικασίες απρόσκοπτης αγοραπωλησίας της εργατικής δύναμης και από φαινόμενα οικονομικής συγκέντρωσης που αλλοιώνουν τον ανταγωνισμό. Έτσι, η θεωρία της αξίας συγκροτείται ως αφαίρεση από το ιστορικό και ως ανάδειξη της λογικής της αγοράς ως κατ' εξοχήν ιστορικο-σύγχρονο πεδίο αναφοράς.⁷³

Με την αφαίρεση από ιδιαιτερότητες αυτού του τύπου προκύπτουν, κατά τον Σμιθ, κανόνες που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τηρούν οι δρώντες κατά την ανταλλαγή αγαθών, από τους οποίους προκύπτει η γλώσσα της νέας τυπικής πολιτικής οικονομίας. Στην έννοια της αξίας, ως κεντρική για την κατανόηση της φύσης των κανόνων αυτών, δίνεται αφενός η έννοια της χρηστικής αξίας, αφετέρου η

⁷¹ Βλ. σχετικά Ρ.Λούξεμπουργκ, *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, τόμ.1, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973, ²2006, σ.74. Γενικότερα η πεποίθηση του Σμιθ ότι η δημιουργία αξίας είναι μια άμεση φυσιολογική ιδιότητα της εργασίας, μια εκδήλωση του ζωικού οργανισμού του ανθρώπου, βρίσκει την έκφρασή της σε διάφορες προτάσεις· όταν λογουχάρη διακηρύσσει ότι αυτό που αποκαλεί «ροπή προς την ανταλλαγή» αποτελεί ιδιότητα που συναντιέται μόνο στην ανθρώπινη φύση, έχοντας μάταια αναζητήσει την ύπαρξή της στα ζώα. Παρόλο που αμφέβαλλε για την ύπαρξη της ροπής προς την ανταλλαγή στα ζώα, ο Σμιθ απέδιδε στην ζωική καθώς και στην ανθρώπινη εργασία την ικανότητα να δημιουργεί αξία. *Ο.π.*, σ.75

⁷² Βλ. σχετικά Ι.Ι.Ρubin, *ό.π.*, σ.239

⁷³ Κ.Ψυχοπαίδης, «Ο Α.Σmith...», σ.62

έννοια της ανταλλακτικής αξίας. Η τελευταία ορίζεται ως δυνατότητα μέσω της κτήσης μιας χρηστικής αξίας να αποκτώνται άλλα αγαθά. Η ανάλυση, προκειμένου να διερευνήσει τους κανόνες που ρυθμίζουν την ανταλλακτική αξία, επιδιώκει να προσδιορίσει α) το αληθές μέτρο των ανταλλαγών (πραγματική τιμή), β) τα επί μέρους συστατικά στοιχεία που καθορίζουν την πραγματική τιμή, γ) τους λόγους απόκλισης της αγοραίας τιμής από την πραγματική τιμή (που προκύπτει σε φυσικό σύστημα).⁷⁴ Κατ' αυτήν την έννοια, η θεωρία της αξίας εργασίας προσεγγίζει το πρόβλημα της αξίας με αφετηρία την ποσότητα της εργασίας που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ενός προϊόντος, ενώ η θεωρία της φυσικής τιμής προσανατολίζεται προς τους υπολογισμούς των δαπανών παραγωγής (πρώτες ύλες, μισθοί και πρόσοδος) εκ μέρους των επιχειρηματιών, στις οποίες προστίθεται ένα προσδοκώμενο κέρδος, ανάλογο με το μέγεθος του επενδυόμενου κεφαλαίου.

Ο Πολάνυι αναδεικνύει τον προσανατολισμό του Σμιθ κυρίως στους παράγοντες που έχουν σχέση με τον άνθρωπο και στην ενασχόληση όχι με τη Φύση, αλλά με ό, τι είναι φυσικό για τον άνθρωπο. Θεωρεί ότι «η εξαίρεση του βιολογικού και γεωγραφικού παράγοντα από την αρχή του βιβλίου του, αποτελούσε συνειδητή αντίδραση του Σμιθ στις πλάνες των φυσιοκρατών· η υπερβολική σημασία που αυτοί απέδιδαν στη γεωργία, τους οδηγούσε σε μια σύγχυση της Φύσης με την ανθρώπινη φύση και τελικά στον ισχυρισμό ότι μόνο το έδαφος ήταν παραγωγικό. Μια τέτοια θεοποίηση της Φύσης ήταν τελείως έξω από τη λογική του Σμιθ».⁷⁵ Ωστόσο, ο τονισμός του ανθρωπολογικά προσανατολισμένου στοιχείου της σκέψης του Άνταμ Σμιθ συνδυάζεται με μια σχετική υποβάθμιση ορισμένων στοιχείων που εμπεριέχονται στο έργο του, τα οποία κλίνουν προς το Φυσιοκρατικό δόγμα.

Πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της πηγής του κέρδους ως ανεξάρτητης μορφής εισοδήματος ήταν που οδήγησε τον Σμιθ πέρα από τα όρια της φυσιοκρατικής θεωρίας του υπερπροϊόντος. Η φυσική παραγωγικότητα της φύσης ήταν μεν ακόμα ικανή να εξηγήσει την πηγή της προσόδου ως πλεονάσματος υπεραξίας, που αποδίδει η αγροτική οικονομία πάνω και πέρα από τα συνολικά κέρδη, η εξήγηση όμως αυτή σαφώς δεν ήταν πλέον εφαρμόσιμη στο κέρδος, που αποτελεί την κανονική και

⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 63

⁷⁵ *ΜΜ*, σ.112

συχνότερα απαντώμενη μορφή υπεραξίας. Σαφώς τα κέρδη δεν αυξάνονται μόνο μέσα στην αγροτική οικονομία, αλλά επίσης και στη βιομηχανία.⁷⁶

Χαρακτηριστικά ο Σμιθ θεωρεί ότι στη βιομηχανία η φύση δεν κάνει τίποτα, όλα τα κάνει ο άνθρωπος. Και η αναπαραγωγή πρέπει πάντα να είναι ανάλογη με τη δύναμη των παραγόντων που την πραγματοποιούν.⁷⁷ Σε τούτο το επιχείρημα ο Ρικάρντο απαντάει ότι δεν υπάρχει ούτε μια βιομηχανία στην οποία η φύση δεν βοηθάει απλόχερα και δωρεάν τον άνθρωπο και φέρνει ως παραδείγματα τη δύναμη του αέρα και τη δύναμη του νερού, που κινούν τις μηχανές και εξυπηρετούν τη ναυσιπλοΐα· επίσης, την ατμοσφαιρική πίεση και τη δύναμη του ατμού που δίνουν τη δυνατότητα χρησιμοποίησης μηχανών· ακόμη, τη συμβολή της θερμότητας κατά την αποσκλήρυνση και την τήξη των μετάλλων, για την αποσύνθεση του αέρα στις διαδικασίες της βαφής και των ζυμώσεων.⁷⁸

Η παραπάνω άποψη του Σμιθ οφείλεται στην υιοθέτηση της φυσιοκρατικής θεώρησης του κέρδους ως αφαίρεσης από την πρόσοδο. Από την αντίληψη των φυσιοκρατών, που θεωρούν το κέρδος απλώς σαν το εισόδημα που καταναλώνει ο κεφαλαιοκράτης, προέρχεται και η άποψη ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου οφείλεται στην προσωπική στέρηση, στην οικονομία και ολιγάρκεια του κεφαλαιοκράτη. «Μπορούν και το λένε αυτό οι φυσιοκράτες, γιατί θεωρούν μόνο τη γαιοπρόσοδο σαν την καθεαυτό οικονομική, ας πούμε, νόμιμη πηγή της συσσώρευσης».⁷⁹

⁷⁶ I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.258

⁷⁷ Η άποψη αυτή του Σμιθ είναι χαρακτηριστική της μανουφакτουρικής περιόδου, όταν δεν υπήρχαν μηχανές και κυριαρχούσε η χειρωνακτική εργασία. Ωστόσο, φαίνεται πιθανό ότι αυτή η εσφαλμένη αντίληψη επηρέασε ευνοϊκά την ανάπτυξη της σκέψης του, επειδή του επέτρεψε να υπερβεί τη φυσιοκρατική θεωρία και να τοποθετήσει την πηγή της αξίας και της υπεραξίας όχι στη φύση, αλλά στην ανθρώπινη εργασία. Βλ σχετικά, I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.258

⁷⁸ Βλ σχετικά Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ.35

⁷⁹ *Ο.π.*, σ.36 Κατά τους φυσιοκράτες, η εργασία που χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια της γης δεν παρήγε μόνο όσα χρειαζόταν ο εργάτης για τη συντήρησή του, αλλά και ένα περίσσευμα σε αξία (υπεραξία). Το περίσσευμα αυτό το ονομάζουν «καθαρό προϊόν» (αντιλαμβάνονταν δηλαδή την υπεραξία με τη μορφή αξιών χρήσης, με τις οποίες παρασταίνεται). Οι βιομήχανοι, οι εμπορευόμενοι και οι εργάτες ήταν οι μισθοδοτούμενοι της γεωργίας, η οποία θεωρείτο ο κυρίαρχος δημιουργός και διανομέας όλων των αγαθών. Τα προϊόντα της εργασίας αυτών των ομάδων αποτελούσαν μόνο το ισοδύναμο της κατανάλωσής τους στη διάρκεια της εργασίας τους, έτσι που ύστερα από την εκπλήρωση της εργασίας τους το συνολικό ποσό του πλούτου έμενε απολύτως το ίδιο όπως και προηγούμενα, εκτός αν οι εργάτες ή οι ιδιοκτήτες είχαν κάνει οικονομίες. Έτσι, η εργασία που χρησιμοποιούνταν στη γη ήταν η μοναδική που παρήγε πλούτο. Επομένως, οι φυσιοκράτες έβλεπαν την ουσία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στην παραγωγή της υπεραξίας. Το πρόβλημα γι' αυτούς ήταν ακριβώς από πού προέρχεται η υπεραξία. «Η πλάνη τους συνίστατο στο ότι την αύξηση της ύλης, που

Οι Φυσιοκράτες κατανόησαν ότι η υπεραξία δημιουργείται στη διαδικασία της παραγωγής, αλλά αγνοώντας το κέρδος και ταυτίζοντας την υπεραξία με την πρόσοδο, κατέληξαν στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι μόνο η εργασία του αγροτικού πληθυσμού είναι παραγωγική. Ο Σμιθ, επεκτείνοντας την έννοια της υπεραξίας ώστε να συμπεριλάβει το κέρδος, ξεπέρασε με αυτόν τον τρόπο την περιορισμένη έννοια της παραγωγικής εργασίας στην οποία ήταν προσκολλημένοι οι Φυσιοκράτες. Σύμφωνα με τη θεωρία του, κάθε μισθωτή εργασία, είτε αγροτική είτε βιομηχανική, είναι παραγωγική όταν ανταλλάσσεται άμεσα με κεφάλαιο και αποφέρει στον καπιταλιστή ένα κέρδος.⁸⁰

B. Η αμφισβήτηση της φυσικότητας των νόμων της αγοράς στη σκέψη του Ρικάρντο

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, η οικονομία φαίνεται να κυβερνάται πλήρως από τους δικούς της νόμους. Έτσι, η κύρια φροντίδα της κλασικής πολιτικής οικονομίας ήταν να εκφράσει τους «φυσικούς νόμους» της αυτορρυθμιζόμενης οικονομικής τάξης. Ο Κεναί είχε συλλάβει το πρόβλημα σαν μια ροή ή κύκλωμα ανταλλαγών που πλουτίζει τον κόσμο. Ο Σμιθ το αντιλαμβανόταν με βάση τις δυνάμεις της αγοράς που επιβάλλουν ορισμένες «φυσικές αξίες» χάρη στην επίδραση του συναγωνισμού πάνω στην προσφορά και τη ζήτηση.⁸¹

Κατά τον Ρικάρντο, εκεί όπου υπάρχει ελεύθερος ανταγωνισμός, τα συμφέροντα του ατόμου και της κοινότητας δεν βρίσκονται ποτέ σε αντίθεση. Το συμφέρον της κοινωνίας δεν μπορεί να βασιστεί πουθενά αλλού εκτός από την άριστη πραγματοποίηση των συμφερόντων των μελών που την αποτελούν, καθώς η επιδίωξη του ατομικού πλεονεκτήματος συνδέεται θαυμάσια με το καθολικό καλό του συνόλου. Η κυριαρχία της αρχής του ατομικού πλεονεκτήματος είναι η καλύτερη

ξεχωρίζει τη γεωργία και την κτηνοτροφία από τη βιομηχανία εξαιτίας της φυσικής βλάστησης των φυτών και της φυσικής αύξησης των ζώων, την μπερδεύει με την αύξηση της ανταλλακτικής αξίας. Γι' αυτούς τη βάση την αποτελούσε η αξία χρήσης. Και η αξία χρήσης όλων των εμπορευμάτων, αναγμένη σε καθολική, όπως λένε οι σχολαστικοί, ήταν η φυσική ύλη σαν τέτοια, η αύξηση της οποίας με τη δοσμένη μορφή γίνεται μόνο στη γεωργία.» *Ό.π.*, σ.36-37

⁸⁰ I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.275

⁸¹ M.Ντομπ, *ό.π.*, σ.63

εγγύηση για την αύξηση του «γενικού οφέλους», που αποτελείται από την αύξηση της «γενικής μάζας των προϊόντων», δηλαδή την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.⁸²

Ο Πολάνυι θεωρεί ότι στο σύστημα του Ρικάρντο ο νατουραλιστικός και ο ανθρωπιστικός παράγοντας συνυπήρχαν σε διαρκή ανταγωνισμό για την πρωτοκαθεδρία στην οικονομική κοινωνία· επίσης, ότι εξαιτίας της θεμελίωσης της κλασικής οικονομικής θεωρίας την περίοδο της Speenhamland, εμφανίστηκε ως ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς κάτι που στην ουσία ήταν καπιταλισμός χωρίς αγορά εργασίας.⁸³

Ο ουμανισμός του Άνταμ Σμιθ, κατά τον Πολάνυι, παραμερίστηκε σταδιακά και η βιολογική φύση του ανθρώπου άρχισε να εμφανίζεται ως δεδομένη θεμελίωση της κοινωνίας, εκτός της πολιτικής τάξης πραγμάτων. Έτσι, ο νόμος του πληθυσμού του Μάλθους και ο νόμος της φθίνουσας απόδοσης του Ρικάρντο κατέστησαν τη γονιμότητα ανθρώπου και γης θεμελιώδες συστατικό στοιχείο της νέας πραγματικότητας. Και «επειδή η ανατέλλουσα νέα πραγματικότητα δεν ήταν άλλη από την κοινωνία της αγοράς, η ανθρώπινη κοινωνία διέτρεχε τον κίνδυνο να ολισθήσει σε θεμελιώσεις εντελώς ξένες προς τον ηθικό κόσμο, που τμήμα του ήταν μέχρι τότε η κοινωνία».⁸⁴

Συγκεκριμένα, κατά την κλασική πολιτική οικονομία, η συσσώρευση του κεφαλαίου ενθαρρύνει έμμεσα την αύξηση του πληθυσμού. Η αύξηση αυτή αναγκάζει μεγάλες μάζες να καταφύγουν σε φτωχότερα εδάφη. Επομένως τα αναγκαία για τη ζωή μπορούν να παραχθούν μόνο με αυξανόμενο κόστος σε ώρες εργασίας. Αυτό συνεπάγεται μίαν άνοδο στην αξία της εργασίας κι επομένως των μισθών της εργασίας σαν ποσοστού του συνολικού προϊόντος. Θεωρείτο επίσης βέβαιο πως ακόμα και η απόλυτη μάζα του κέρδους θα άρχιζε τελικά να πέφτει. Στο τέλος, η συσσώρευση των κεφαλαιοκρατών – η κινητήρια δύναμη όλης της διαδικασίας – θα σταματούσε ολότελα, αφού τα κέρδη τους θα ήταν τόσο χαμηλά ώστε να μη τους προσφέρουν μια ικανοποιητική αποζημίωση για τις δυσκολίες τους και για τον κίνδυνο που αναγκαστικά αντιμετωπίζουν απασχολώντας το κεφάλαιό

⁸² I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.304

⁸³ *MM*, σ.124

⁸⁴ *MM*, σ.115

τους στην παραγωγή. Αυτή η αδυσώπητη εξέλιξη θα μπορούσε προσωρινά να αναχαιτιστεί με τις τεχνικές και επιστημονικές ανακαλύψεις που θα καθιστούσαν την παραγωγή των αναγκαίων λιγότερο δαπανηρή. Τελικά όμως η ίδια η παραγωγή θα κινούταν προς τη λογική της κατάληξης, δηλαδή προς μια κατάσταση στασιμότητας. Έτσι η οικονομική πρόοδος θα σταματήσει εξαιτίας της δράσης δυο κυρίαρχων και αμετάτρεπτων φυσικών νόμων: του πληθυσμιακού νόμου και του νόμου της φθίνουσας απόδοσης.⁸⁵

Στο κλασικό υπόδειγμα, η προσφορά όλων των κανονικών εμπορευμάτων ρυθμιζόταν από τον συναγωνισμό των κεφαλαιοκρατών, ώστε να εξισώνεται η τιμή με την αξία. Στην περίπτωση της προσφοράς εργασίας διεξάγεται η ίδια ακριβώς λειτουργία. Η εργασία, όπως όλα τα πράγματα που αγοράζονται, που πωλούνται και που μπορούν να αυξηθούν ή να μειωθούν σε ποσότητα, έχει και αυτή τη φυσική της τιμή και την τιμή αγοράς. Φυσική τιμή της εργασίας είναι η τιμή εκείνη που είναι αναγκαία για να μπορέσουν οι εργάτες να επιζήσουν και να διαιωνίσουν το είδος τους δίχως αύξηση ή μείωση. Για τον Ρικάρντο, τον αναγκαίο μηχανισμό που εξασφαλίζει ότι οι μισθοί εργασίας κυμαίνονται γύρω από το συμβατικό βιοτικό επίπεδο, προσφέρει μια πληθυσμιακή θεωρία. Με αυτήν την έννοια η πληθυσμιακή θεωρία είναι αναπόσπαστο μέρος της θεωρητικής δομής της κλασικής πολιτικής οικονομίας.⁸⁶

Ωστόσο, κατά τον Πολάνυι, η ρικαντιανή θεωρία περιέκλειε ένα στοιχείο που αντιστάθμιζε τον σκληρό νατουραλισμό. Το στοιχείο αυτό, που διαπότιζε ολόκληρο το θεωρητικό του σύστημα και βασιζόταν στη θεωρία του της αξίας, ήταν η αρχή της εργασίας. Ολοκλήρωσε αυτό που είχαν αρχίσει ο Λοκ και ο Σμιθ, δηλαδή την ανθρωποποίηση της οικονομικής αξίας: ό, τι απέδιδαν οι Φυσιοκράτες στη Φύση, ο Ρικάρντο το απέδιδε στον άνθρωπο.⁸⁷

Παρουσιάζοντας μια θεωρία του πώς οι ποσοτικές μεταβολές της αξίας των προϊόντων εξαρτώνται αιτιακά από την ποσότητα εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή τους, ο Ρικάρντο παραμέρισε την αναζήτηση ενός σταθερού μέτρου της αξίας. Θεωρεί την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας ως την τελική αιτία

⁸⁵ Π.Σουήζυ, *ό.π.*, σ.114

⁸⁶ *Ο.π.*, σ.108

⁸⁷ *ΜΜ*, σ.126

πίσω από τις μεταβολές της αξίας των εμπορευμάτων. Ερευνά σε αυτήν την κατεύθυνση για να εντοπίσει το πώς σχετίζονται μεταξύ τους οι διάφοροι παραγωγικοί κλάδοι (αγροτική οικονομία, βιομηχανία) και οι διάφορες κοινωνικές τάξεις (γαιοκτήμονες, καπιταλιστές και εργάτες). Η προοδευτική πτώση της τιμής των βιομηχανικών προϊόντων και η προοδευτική άνοδος της τιμής των αγροτικών εξηγείται με τη δράση του ενός και του αυτού νόμου της εργασιακής αξίας. Η αξία των βιομηχανικών προϊόντων μειώνεται ως αποτέλεσμα της τεχνικής προόδου – της εισαγωγής μηχανών και της αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας. Η άνοδος της αξίας των αγροτικών προϊόντων οφείλεται στις μεγαλύτερες δαπάνες για εργασία που απαιτούνται για την παραγωγή τους, που με τη σειρά τους προέρχονται από την αυξανόμενη καλλιέργεια κατώτερων γαιών. Αυτή η πτωτική τάση της αξίας των βιομηχανικών προϊόντων και η ανοδική πορεία της αξίας των αγροτικών μας δίνει το κλειδί για να κατανοήσουμε τις τάσεις που κρύβει η διανομή του εισοδήματος μιας χώρας μεταξύ των τάξεων. Η αύξηση των τιμών των σιτηρών, που προκύπτει από το ότι επεκτείνεται η καλλιέργεια στις φτωχές γαίες, συνεπιφέρει μια σημαντική αύξηση της έγγειας προσόδου, και επομένως μια ταυτόχρονη ανάγκη αύξησης των χρηματικών μισθών. Αυτή η αύξηση των μισθών προκαλεί αναπόφευκτα μια μείωση του ποσοστού κέρδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Ρικάρντο συνάγει όλη τη θεωρία του για τη διανομή από τον νόμο της εργασιακής αξίας.⁸⁸

Ο Ρικάρντο, θεωρώντας τη διανομή ως το κύριο πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας, δεν λαμβάνει ως θέμα για την έρευνά του αφηρημένες κατηγορίες συντελεστών που συμβάλλουν στην παραγωγή, αλλά τις επιλέγει επειδή αντιστοιχούν στις τρεις βασικές τάξεις της κοινωνίας της εποχής του, στους γαιοκτήμονες, στους κατόχους του κεφαλαίου και στους εργάτες. Όταν έλεγε για τα μερίδια της κάθε τάξης πως αυξάνουν ή μειώνονται (ενδιαφερόταν κύρια για την κατεύθυνση της σχετικής κίνησής τους) εννοούσε γενικά πως αυξάνουν ή μειώνονται σε «πραγματική αξία», δηλαδή με βάση την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του συγκεκριμένου μεριδίου. Οι ισχυρισμοί του βασίζονται σταθερά στην κατηγορία της (απόλυτης) αξίας, όπως μετριέται από την ποσότητα εργασίας. Με δοσμένη μια κλίμακα παραγωγής, που μετριέται με βάση την απασχόληση εργατών, αυτό σημαίνει ότι αυξήθηκε ή μειώθηκε η αναλογία της συνολικά παραγμένης αξίας που πηγαίνει σε ένα δοσμένο μερίδιο.

⁸⁸ I.I. Rubin, *ό.π.*, σ.324

Με αυτήν ακριβώς την έννοια ερμηνεύεται η θέση ότι μια αύξηση των μισθών δεν οδηγεί σε άνοδο της αξίας του προϊόντος, αλλά μάλλον σε πτώση των κερδών. Η πτώση των μισθών προκαλεί άνοδο των κερδών.⁸⁹ Η αξία του προϊόντος μπορεί να αυξάνεται ή να μειώνεται, μόνο συνεπεία μεταβολών της ποσότητας εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του, και όχι επειδή οι μισθοί αυξήθηκαν ή μειώθηκαν. Η αξία δηλαδή του εμπορεύματος εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αποζημίωση που καταβάλλεται για την εργασία αυτή. Έτσι «οι μισθοί πρέπει να υπολογίζονται σύμφωνα με την πραγματική τους αξία» και η φράση «πραγματική αξία των μισθών» ορίζεται από τον Ρικάρντο σαν «την ποσότητα εργασίας και κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή τους», και σε αυτή τη βάση πρέπει να υπολογίζονται οι μισθοί «και όχι σύμφωνα με την ονομαστική τους αξία είτε σε παλτό, καπέλα, χρήμα είτε σε σίτο».⁹⁰

⁸⁹ «Μια άνοδος των μισθών, λόγω μιας μεταβολής της αξίας του χρήματος, ασκεί γενική επίδραση στην τιμή και για το λόγο αυτό δεν προκαλεί πραγματικό αποτέλεσμα στα κέρδη. Αντιθέτως, μια άνοδος των μισθών, που οφείλεται στο γεγονός ότι ο εργάτης αμείβεται πιο απλόχερα ή στη δυσκολία εξασφάλισης των αναγκαίων μέσων συντήρησης για τα οποία ξοδεύονται οι μισθοί, δεν προκαλεί άνοδο της τιμής, αλλά ασκεί σημαντική επίδραση στην πτώση των κερδών. Στη μια περίπτωση δεν διατίθεται μεγαλύτερο μερίδιο από την ετήσια εργασία της χώρας για τη συντήρηση των εργατών· στην άλλη περίπτωση διατίθεται ένα μεγαλύτερο μέρος από αυτή.» D.Ricardo, *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, μτφ. Ν.Σταματάκης, Παπαζήση, Αθήνα 2002, σ.64-65

⁹⁰ D.Ricardo, *ό.π.*, σ.66 Η μονάδα εργασίας που χρησιμοποιούσε ο Ρικάρντο για μέτρο της αξίας φαινόταν ότι οδηγούσε κατά κάποιο τρόπο σε επικίνδυνες σκέψεις, καθώς προέκυψε το ερώτημα αν μόνο στην εργασία θα έπρεπε να αποδοθεί αποκλειστικά η ικανότητα να δημιουργεί αξία· και αν τούτο σημαίνει ότι τα κέρδη αποτελούν χαράτσι εις βάρος των εργατών. Οι διορθώσεις που επέφερε στην άποψή του ο Ρικάρντο, ψάχνοντας να βρει μια μονάδα για την αξία, θεωρήθηκε ότι αποδεικνύουν ότι είχε παραδεχθεί ότι το κεφάλαιο είναι επίσης παραγωγικό και έτσι «όλη η σχετική συζήτηση σκεπάστηκε από μια αχλύ μεταφυσικής, με προσωπείο επιστημονικής ανάλυσης». Ακόμη, εάν επρόκειτο να αναγνωριστεί μόνο στην εργασία η ικανότητα να καθορίζει τις σχετικές τιμές, θα έπρεπε κατά έναν τρόπο να της αναγνωριστεί και η ικανότητα της δημιουργίας της αξίας και εφόσον η εργασία θα ήταν εκείνη που δημιουργεί την αξία, ασφαλώς θα έπρεπε να είναι και ο φορέας της αξίας. Βλ σχετικά Τζ.Ρόμπινσον, *ό.π.*, σ. 37

6. Η σχέση του θεσμικού διαχωρισμού πολιτικού κράτους – οικονομικής κοινωνίας με τους όρους καθιέρωσης της αξιακής μορφής

Εφόσον η οικονομία της αγοράς αποτελεί ένα οικονομικό σύστημα που ελέγχεται, ρυθμίζεται και κατευθύνεται, σύμφωνα με τον Πολάνυι, μόνο από τις αγορές, η τάξη στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών επαφίεται σε αυτόν τον αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό, δηλαδή εξασφαλίζεται αποκλειστικά από τις τιμές. Η παραγωγή είναι παραγωγή για την ανταλλαγή και τα χρήσιμα αντικείμενα παράγονται ως εμπορεύματα, δηλαδή με την προοπτική να ανταλλαχθούν για χρήμα.⁹¹

Έτσι, επειδή στην αγορά η εργατική δύναμη και τα συγκεκριμένα χρήσιμα αντικείμενα αναγνωρίζονται μόνο υπό τη διάσταση της αξίας με όρους χρήματος, στην ανταλλαγή μέσα στην αγορά ετερογενείς οντότητες αντικρύζονται ως ισοδύναμες και ως τέτοιες μετασχηματίζονται σε χρήμα. Ο μετασχηματισμός αυτός είναι μια πραγματική αφαίρεση (μια αφαίρεση μέσα στην πρακτική). Επίσης, επειδή η ανταλλαγή στην αγορά δεν είναι γεγονός συμπτωματικό, η αφαίρεση από την εξίσωση ενός προϊόντος με κάποια συγκεκριμένη ποσότητα χρήματος είναι αντικείμενο πρόβλεψης. Ανεξάρτητα από όλες τις τεχνικές συνθήκες, η αναπαραγωγή στο καπιταλιστικό καθεστώς εξαρτάται από κοινωνικές θεωρήσεις: παράγονται εκείνα μόνο τα αγαθά που αναμένεται με βεβαιότητα ότι θα πραγματοποιηθούν, θα ανταλλαγούν με χρήμα, και όχι απλώς θα πραγματοποιηθούν, αλλά θα

⁹¹ «Ήταν τεράστια πρόοδος όταν ο Άνταμ Σμιθ απόρριψε κάθε συγκεκριμένο καθορισμό της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας – εργασία απλά και μόνο, όχι μόνο μεταποιητική ή εμπορική εργασία, ή γεωργική εργασία, αλλά τόσο η μια όσο και η άλλη. Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας έρχεται τώρα και η γενικότητα του αντικειμένου που καθορίζεται σαν πλούτος: προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά σαν συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Πόσο δύσκολη και μεγάλη ήταν αυτή η μετάβαση, φαίνεται από τον τρόπο που ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ ξανακυλά από καιρό σε καιρό πίσω στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι μ' αυτό τον τρόπο δε βρέθηκε τάχα παρά η αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο πανάρχαια σχέση όπου οι άνθρωποι – σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή προβάλλουν σαν παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μια άποψη. Από την άλλη όμως όχι. Η αδιαφορία απέναντι σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μια πολύ αναπτυγμένη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας που κανένα τους δεν κυριαρχεί πια πάνω σε όλα. Έτσι πάντα οι πιο γενικές αφαιρέσεις γεννιούνται μονάχα εκεί που υπάρχει η πιο πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, εκεί όπου εμφανίζεται ένα πράγμα κοινό σε πολλά, κοινό σε όλα. Τότε αυτό παύει να είναι νοητό με ιδιαίτερη μόνο μορφή. Από την άλλη μεριά αυτή η αφαίρεση, η εργασία γενικά, δεν είναι μόνο το πνευματικό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ολότητας εργασιών. Η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το καθορισμένο είδος της εργασίας τους είναι τυχαίο, άρα αδιάφορο. Η εργασία έχει γίνει εδώ – όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα – μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά και έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα.» Κ.Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ.69

πραγματοποιηθούν με ένα ορισμένο κέρδος. Επομένως, το κέρδος γίνεται αυτοσκοπός, πρωταρχική κινητήρια δύναμη της παραγωγής.

Όλα τα εμπορεύματα, όπως και η εργατική δύναμη, πρέπει αναγκαία να λάβουν μια κοινωνική-οικουμενική μορφή (αξία) η οποία διαφέρει από την ιδιαίτερη μορφή τους. Η οργάνωση της εργασίας για την παραγωγή χρήσιμων αντικειμένων σε ανεξάρτητες ιδιωτικές μονάδες καθορίζει τη μορφή και τη διάσταση της ανταλλακτικής σχέσης.⁹² Κατ' αυτήν την έννοια, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ένα άτομο που συμμετέχει στην παραγωγή με τη μορφή της μισθωτής εργασίας συμμετέχει στα προϊόντα, τα αποτελέσματα της παραγωγής, με τη μορφή του εργατικού μισθού. «Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής. Η διανομή είναι η ίδια προϊόν της παραγωγής· όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, ότι δηλαδή μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή – ότι ο καθορισμένος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τη μορφή συμμετοχής στη διανομή.»⁹³

Έτσι, η βάση, το σημείο αφετηρίας της φυσιολογίας του αστικού συστήματος – της κατανόησης της εσωτερικής οργανικής συνάφειάς του – είναι ο καθορισμός της αξίας από το χρόνο εργασίας.⁹⁴ Κατά τον Μαρξ, «με αυτή την επιστημονική

⁹² Κατ' αυτήν την έννοια, η ανάλυση δεν μπορεί να προσανατολίζεται μόνο προς τις ποσοτικές σχέσεις που πηγάζουν από την εμπορευματική παραγωγή και προς την ανταλλακτική αξία, ως τη βασική ποσοτική σχέση ανάμεσα σε εμπορεύματα, που καθιερώθηκε μέσα από τη διαδικασία της ανταλλαγής. Πρέπει επίσης να κατευθύνει την προσοχή της στο χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που αποτελούν το υπόβαθρο του εμπορεύματος. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι το έργο της οικονομικής δεν είναι μόνο ποσοτικό, αλλά και ποιοτικό. Στην περίπτωση της ανταλλακτικής αξίας, υπάρχει μια ποσοτική σχέση μεταξύ προϊόντων. Όμως κρυμμένη πίσω από αυτήν βρίσκεται μια ειδική, καθορισμένη σχέση ανάμεσα σε παραγωγούς. Αυτό σημαίνει ότι η εμπορευματική παραγωγή δεν είναι μια γενική και αναπόφευκτη μορφή της οικονομικής ζωής. Αποτελεί μάλλον μια δυνατή μορφή οικονομικής ζωής, μια μορφή που αναμφισβήτητα είναι γνωστή από πολλούς αιώνες και που κυριαρχεί στη σύγχρονη εποχή, μα που μολαταύτα είναι ιστορικά καθορισμένη και δεν μπορεί να ερμηνευθεί σαν εκδήλωση της ανθρώπινης φύσης. Έτσι, η εμπορευματική παραγωγή αυτή καθαυτή βγαίνει από το χώρο των φυσικών φαινομένων και γίνεται θέμα κατάλληλο για την κοινωνική και ιστορική έρευνα. Βλ σχετικά Π.Σουήζυ, *ό.π.*, σ.45

⁹³ Κ.Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ.62

⁹⁴ «Για να παραχθεί ένα εμπόρευμα, πρέπει να ξοδευθεί γι' αυτό ή να δουλευτεί μέσα σ' αυτό ένα ορισμένο ποσό εργασίας. Μ' αυτό δεν εννοώ απλώς εργασία, αλλά κοινωνική εργασία. Όταν παράγει κανείς ένα είδος για τη δική του, την άμεση ατομική κατανάλωση, δημιουργεί βέβαια ένα προϊόν όχι όμως ένα εμπόρευμα. [...] Η εργασία του θα πρέπει να υπάγεται στον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία. Δεν είναι τίποτα χωρίς τις άλλες μερικές εργασίες και είναι απαραίτητο αυτή με τη σειρά της να συμπληρώνει τις άλλες. [...] Το εμπόρευμα έχει αξία, γιατί είναι αποκρυστάλλωση κοινωνικής εργασίας. Το μέγεθος της αξίας του, της σχετικής του αξίας, εξαρτιέται από το μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσό αυτής της κοινωνικής ουσίας που περιέχεται σ' αυτό, δηλαδή από την αναγκαία σχετική μάζα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του. Οι σχετικές αξίες των εμπορευμάτων

υπηρεσία που πρόσφερε ο Ρικάρντο συνδέεται στενά το γεγονός ότι αποκαλύπτει και εκφράζει την οικονομική αντίθεση των τάξεων – όπως τη δείχνει η εσωτερική συνάφεια – και γι’ αυτό στην πολιτική οικονομία κατανοείται από τη ρίζα του και αποκαλύπτεται ο ιστορικός αγώνας και το προτσές ανάπτυξης.»⁹⁵

Κατ’ επέκταση, και η σχέση της ανταλλαγής αντιπροσωπεύει μια σχέση, κατά την οποία τα υποκείμενα εισέρχονται σε αυτήν μόνο στο βαθμό που η ατομική τους εργασία αναιρείται, δηλαδή μετατρέπεται σε χρήμα ως μη ατομική εργασία. Βέβαια, οι άνθρωποι δεν συσχετίζουν μεταξύ τους τα προϊόντα της εργασίας τους σαν αξίες επειδή χρησιμεύουν γι’ αυτούς «σαν απλά εμπράγματα περιβλήματα ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας. Αντίστροφα. Εξισώνοντας στην ανταλλαγή το ένα με το άλλο τα διαφορετικά προϊόντα τους σαν αξίες, εξισώνουν μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες τους σαν ανθρώπινη εργασία. Δεν το ξέρουν αυτό μα το κάνουν.» Έτσι λοιπόν, όπως αναφέρει ο Μαρξ, η αξία «μετατρέπει κάθε προϊόν της εργασίας σε κοινωνικό ιερογλυφικό. Αργότερα οι άνθρωποι προσπαθούν να αποκρυπτογραφήσουν το νόημα του ιερογλυφικού και ν’ ανακαλύψουν το μυστικό του δικού τους κοινωνικού προϊόντος, γιατί ο καθορισμός των αντικειμένων χρήσης σαν αξίες είναι δικό τους κοινωνικό προϊόν, όπως λόγου χάρη η γλώσσα».⁹⁶

Το γεγονός ότι ένα εμπόρευμα είναι αξία σημαίνει ότι είναι αποκρυσταλλωμένη αφηρημένη εργασία ή, με άλλα λόγια, ότι έχει απορροφήσει ένα τμήμα από τη συνολική πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας. Αυτό συνεπάγεται ότι η εργασιακή διαδικασία αποκτά μια διπλή μορφή, εκείνη της τεχνικής εργασιακής διαδικασίας (παραγωγή αξιών χρήσης) και εκείνη της αφηρημένης εργασιακής διαδικασίας ή διαδικασίας αξιοποίησης.⁹⁷ Έτσι, κατά μια

καθορίζονται λοιπόν από τις αντίστοιχες ποσότητες που έχουν ξοδευτεί, αντικειμενοποιηθεί ή ενσωματωθεί μέσα σ’ αυτά.» Κ.Μαρξ, *Μισθός, τιμή και κέρδος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ.36

⁹⁵ «Ο Ρικάρντο ξεκινάει απ’ αυτόν και εξαναγκάζει έτσι την επιστήμη να εγκαταλείψει την ως τότε τσαπατσουλιά της και να δώσει λογαριασμό κατά πόσο οι υπόλοιπες κατηγορίες που έχει αναπτύξει ή περιγράψει – σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας – οι μορφές αυτής της βάσης αντιστοιχούν στο σημείο αφετηρίας ή αντιφάσκουν μ’ αυτό, κατά πόσο ανταποκρίνεται γενικά η επιστήμη που αποδίδει και αναπαράγει μόνο τις μορφές εμφάνισης του προτσές (επομένως και αυτές τις ίδιες τις εμφανίσεις) στη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η εσωτερική συνάφεια, η πραγματική φυσιολογία της αστικής κοινωνίας ή που αποτελεί το σημείο της αφετηρίας της, πώς έχουν γενικά τα πράγματα με αυτή την αντίφαση ανάμεσα στη φαινομενική και στην πραγματική κίνηση του συστήματος.» Κ.Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος β’, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ.194

⁹⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, σ.87

⁹⁷ Η αναγωγή όλης της εργασίας σε αφηρημένη εργασία μας επιτρέπει να δούμε ολόκληρα, πίσω από τις ιδιαίτερες μορφές που είναι δυνατό να πάρει η εργασία σε κάθε δοσμένη στιγμή, μια συνολική κοινωνική εργατική δύναμη ικανή να μεταφέρεται από χρήση σε χρήση ανάλογα με τις ανάγκες της

έννοια, εσωτερικεύεται στην παραγωγή η εξωτερική καθοδηγητική της δύναμη, η οποία μαζί με την ανταλλαγή δημιουργεί τη μορφή της αξίας. Με αυτήν την εσωτερικεύση υπερβαίνεται η αντίφαση ότι η κοινωνική μορφή (αξία) συνιστά τον εξωτερικό καθορισμό της ιδιωτικής παραγωγής: αυτή η συγκεκριμένη ιδιωτική σφαίρα υπερβαίνεται στη σφαίρα της αγοράς, η οποία είναι μια δημόσια σφαίρα που καθορίζεται από την αξιακή μορφή.⁹⁸

Επίσης, σύμφωνα με τα παραπάνω, η εργασία του ανθρώπου δεν γίνεται πηγή αξιών χρήσης, δηλαδή πηγή πλούτου, παρά μόνο εφ' όσον ο άνθρωπος συμπεριφέρεται ευθύς εξ' αρχής απέναντι της φύσης, της πρώτης πηγής όλων των μέσων και όλων των αντικειμένων της εργασίας, σαν ιδιοκτήτης, μόνο εφ' όσον τη μεταχειρίζεται σαν κάτι που του ανήκει. Κατά τον Μαρξ, «οι αστοί έχουν πολύ σοβαρούς λόγους να αποδίδουν στην εργασία υπερφυσική δημιουργική δύναμη· γιατί, από το γεγονός της εξάρτησης της εργασίας από τη φύση προκύπτει ότι, σε όλες τις εποχές της κοινωνίας και του πολιτισμού, ο άνθρωπος που δεν έχει άλλη ιδιοκτησία εκτός από την εργατική του δύναμη, θα είναι αναγκαστικά ο δούλος των ανθρώπων που έγιναν ιδιοκτήτες των αντικειμενικών όρων της εργασίας. Δεν μπορεί να εργάζεται, δηλαδή δεν μπορεί να ζει παρά μόνο με την άδεια αυτών των ανθρώπων».⁹⁹

Αποτέλεσμα από την εξέλιξη αυτή είναι ότι, ενώ στην παραγωγή ως τεχνική εργασιακή διαδικασία κάθε ένα από τα στοιχεία είναι απαραίτητο για την παραγωγή νέων αξιών χρήσης, για την παραγωγή ως διαδικασία αξιοποίησης υπάρχει μόνο ένα κοινωνικά αναγκαίο στοιχείο, η εργασία. Πρόκειται για το μόνο στοιχείο που λαμβάνει τη μορφή της αξίας, ενώ δεν έχει παραχθεί μέσα στην καπιταλιστική σφαίρα παραγωγής και έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί αξία. Η ιδιαιτερότητα της εργατικής δύναμης είναι ότι, ενώ δεν παράγεται μέσα στα πλαίσια του αστικού

κοινωνίας, και που από το μέγεθος και την ανάπτυξή της εξαρτιέται σε τελευταία ανάλυση η πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας. Η αποδοχή της άποψης αυτής επιβάλλεται από την ίδια τη φύση της καπιταλιστικής παραγωγής που αναπτύσσει ένα βαθμό κινητικότητας της εργασίας απλησίαστο στις προηγούμενες μορφές κοινωνίας. Π.Σουήζυ, *ό.π.*, σ.52

⁹⁸ Βλ. σχετικά G.Reuten 'Value as Social Form', στο συλλ. *Value, Social Form and the State*, Macmillan, Λονδίνο 1988, σ.54

⁹⁹ Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*, Κοροντζή, Αθήνα ²1976, σ.16 Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή αποκαλύπτει τη σύγχυση που υπήρχε ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης, σύγχυση η οποία παρατηρούνταν και στους λεγόμενους ουτοπικούς σοσιαλιστές.

τρόπου παραγωγής – αποτελεί εισροή από τη σφαίρα του νοικοκυριού – λαμβάνει τη μορφή των προϊόντων αυτού του τρόπου.¹⁰⁰

Τούτο σημαίνει ότι, όπως η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, και η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή, επομένως και για την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού είδους. Σαν αξία, η ίδια η εργατική δύναμη αντιπροσωπεύει μόνο ένα καθορισμένο ποσό αντικειμενοποιημένης σ' αυτήν κοινωνικής μέσης εργασίας. Η εργατική δύναμη υπάρχει μόνο σαν ικανότητα του ζωντανού ατόμου. Η παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στη δική του αναπαραγωγή ή συντήρηση. Για τη συντήρησή του το ζωντανό άτομο χρειάζεται ορισμένο ποσό μέσων συντήρησης. Έτσι ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης αναλύεται στον χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης ή η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τη συντήρηση του κατόχου της. Γι' αυτό μεταβάλλεται μαζί με την αλλαγή της αξίας αυτών των μέσων συντήρησης, δηλαδή με την αλλαγή του μεγέθους του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους.¹⁰¹

Πιο συγκεκριμένα, αυτό που πουλά ο εργάτης δεν είναι άμεσα η εργασία του, αλλά η εργατική του δύναμη, την οποία θέτει προσωρινά στη διάθεση του κεφαλαιοκράτη. Είναι κρίσιμης σημασίας η διάκριση ανάμεσα στην εργασία και την εργατική δύναμη. Η τελευταία ορίζεται σαν η ενέργεια που μεταβιβάζεται στον ανθρώπινο οργανισμό με τα μέσα συντήρησης και σαν το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν σε έναν άνθρωπο και που τις χρησιμοποιεί κάθε φορά που παράγει μια οποιουδήποτε είδους αξία χρήσης. Η δυνατότητα και οι διαστάσεις της υπεραξίας εξαρτώνται από την αξία των μέσων συντήρησης, η οποία είναι μικρότερη από την αξία που δημιουργείται σαν εκροή από την εργασία που συντηρούν. Τη διαφορά ανάμεσά τους ανέφερε ο Μαρξ σαν διαφορά ανάμεσα στον αναγκαίο χρόνο εργασίας και το συνολικό χρόνο εργασίας που ξοδεύεται πραγματικά στην παραγωγή. Είναι απόλυτα ανάλογη με τη διάκριση του Ρικάρτο ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση που χρειάζεται γι' αυτήν την παραγωγή. Εκείνο που καθιέρωσε και διατήρησε αυτή τη διαφορά – εδώ παρεμβαίνει το ιστορικό ή θεσμικό

¹⁰⁰ G.Reuten, *ό.π.*, σ. 52

¹⁰¹ Κ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ.1, σ. 185

στοιχείο – ήταν η ύπαρξη του προλεταριάτου, που δεν έχει γη ή οποιαδήποτε άλλη μορφή ιδιοκτησίας και που επομένως η επιβίωσή του εξαρτάται από την πώληση της εργατικής του δύναμης για ένα μισθό.¹⁰²

Αυτό που ονομάζεται «ποσοστό υπεραξίας» (η αναλογία της υπεραξίας προς την προκαταβολή μισθού ή την τιμή αγοράς της εργατικής δύναμης) εξαρτάται, όταν εξετάζεται σε καθολική κλίμακα, από το αντίστροφο της αναλογίας της συνολικής εργατικής δύναμης που απαιτείται για την παραγωγή ειδών συντήρησης γι' αυτήν την εργατική δύναμη. Αυτός είναι ο κρίσιμος βαθμός εκμετάλλευσης που αποτελεί τη βάση τόσο για τη δομή της διανομής τους εισοδήματος (και ειδικότερα της διανομής ανάμεσα σε όσους έχουν και όσους δεν έχουν ιδιοκτησία) όσο και τη διάρθρωση των σχετικών τιμών. Το αποτέλεσμα ήταν να καταστήσει τη διανομή του εισοδήματος ένα ιστορικά σχετικό προϊόν που βγαίνει από ένα δοσμένο σύνολο ιστορικών και θεσμικών όρων.¹⁰³

Οι ιστορικοί όροι για την ύπαρξη της κεφαλαιοκρατικής σχέσης δεν προκύπτουν με κανέναν τρόπο από την απλή κυκλοφορία του χρήματος και των εμπορευμάτων. Το κεφάλαιο γεννιέται μόνο όταν ο κάτοχος μέσων παραγωγής και συντήρησης βρίσκει στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη που πουλά την εργατική του δύναμη. Η εργατική δύναμη έπρεπε να γίνει η ίδια εμπορεύσιμο αντικείμενο και με βάση του κανόνες του παιχνιδιού στον συναγωνισμό να πουληθεί στην αξία της. Αυτός ο μετασχηματισμός που έλαβε χώρα έγκειται στο ότι, ενώ στην απλή εμπορευματική παραγωγή κάθε παραγωγός κατέχει τα δικά του μέσα παραγωγής και εργάζεται με αυτά, στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι απαραίτητο να

¹⁰² Μ.Ντομπ, *ό.π.*, σ.178 Το χρήμα που παίρνει ο εργάτης μετατρέπεται σε εμπορεύματα, που πρόκειται να του χρησιμεύσουν σαν αξίες χρήσης, και σ' αυτό το προτσές ανταλλαγής αγοράζει τα εμπορεύματα στην τιμή στην οποία έχουν γενικά στην αγορά. Πραγματοποιεί εδώ μόνο την πράξη Χρήμα→Εμπόρευμα, που σημαίνει μια αλλαγή μορφής, δεν σημαίνει όμως με κανέναν τρόπο μια αλλαγή του μεγέθους της αξίας γενικά παρμένης. Ωστόσο, επειδή με την εργασία του, που έχει υλοποιηθεί στο προϊόν, έχει προσθέσει όχι μόνο τόσο χρόνο εργασίας που περιεχόταν στο χρήμα που εισέπραξε, δεν πλήρωσε μόνο ένα ισοδύναμο γι' αυτό, αλλά έδωσε δωρεάν υπερεργασία, η οποία αποτελεί ακριβώς την πηγή του κέρδους, έτσι έδωσε στην πραγματικότητα μια μεγαλύτερη αξία από την αξία του χρηματικού ποσού που αποτελεί τον μισθό του. Έτσι ο εργάτης εξαγόρασε με περισσότερο χρόνο εργασίας την υλοποιημένη στο χρήμα ποσότητα εργασίας, το οποίο παίρνει με τη μορφή του μισθού. Μπορεί επομένως να ειπωθεί ότι έμμεσα ο εργάτης αγοράζει επίσης όλα εκείνα τα εμπορεύματα, στα οποία μετατρέπεται το εισπραγμένο με τη μορφή του μισθού χρήμα με περισσότερο χρόνο εργασίας από τον χρόνο που περιέχεται σ' αυτά, παρ' όλο που τα αγοράζει στην ίδια τιμή στην οποία τα αγοράζει κάθε άλλος αγοραστής. [...] Και αυτή ακριβώς η πρόσθετη ποσότητα εργασίας αποτελεί την υπεραξία που έβγαλε το κεφάλαιο. Βλ σχετικά Κ.Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος α', σ.66

¹⁰³ Μ.Ντομπ, *ό.π.*, σ.178

αντικρυστούν δυο ειδών, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μια μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και συντήρησης, των οποίων σκοπός είναι να αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη· από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης.

Όσον αφορά τους τελευταίους, «πρόκειται για ελεύθερους εργάτες με τη διπλή έννοια, με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ και με την έννοια πως ούτε σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους. Απεναντίας, είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι από αυτά, τα στερούνται. Με την πόλωση αυτή της αγοράς εμπορευμάτων δημιουργούνται οι βασικοί όροι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Ενώ στην απλή συνεργασία είναι γενικά αναλλοίωτος ο τρόπος εργασίας των ξεχωριστών ατόμων, ήδη η χειροτεχνία επαναστατικοποιεί αυτό τον τρόπο από τη βάση της και χτυπά στη ρίζα της την ατομική εργατική δύναμη. Σακατεύει τον εργάτη καλλιεργώντας τη μερικότερη επιδεξιότητά του και πνίγοντας έναν ολόκληρο κόσμο από παραγωγικές κλίσεις και χαρίσματα. Οι πνευματικές δυνάμεις της παραγωγής αναπτύσσονται προς μια πλευρά, γιατί εξαφανίζονται από πολλές άλλες πλευρές. Αυτό που χάνουν οι μερικοί εργάτες συγκεντρώνεται αντίκρυ τους στο κεφάλαιο. Είναι προϊόν του χειροτεχνικού καταμερισμού της εργασίας το γεγονός ότι οι πνευματικές δυνάμεις του υλικού προτσές παραγωγής αντιπαρατίθενται σ' αυτούς σαν ξένη ιδιοκτησία και σαν δύναμη που τους εξουσιάζει. Το προτσές αυτό του χωρισμού αρχίζει στην απλή συνεργασία, όπου απέναντι στους ξεχωριστούς εργάτες ο κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει την ενότητα και τη θέληση του κοινωνικού σώματος εργασίας. Αναπτύσσεται παραπέρα στην χειροτεχνία και ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία.

Συνεπώς, η σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει το χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πια στα δικά της πόδια, όχι μόνο διατηρεί αυτό το χωρισμό, μα και τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα. Επομένως, το προτσές που δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από αυτό του χωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία στους όρους της εργασίας του, ένα

προτσές που από τη μια μεριά μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες.»¹⁰⁴

Κατ' αυτήν την έννοια, η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία», ως αφετηρία της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η οποία εκφράζει μια σχέση πανάρχαια και έγκυρη για όλες τις κοινωνικές μορφές, εμφανίζεται πρακτικά αληθινή σε αυτήν την αφαίρεση μονάχα ως κατηγορία της καπιταλιστικής εποχής, δείχνοντας όμως ότι, ακόμα και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρ' όλο που – ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες – ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξ ίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σε αυτές τις σχέσεις.¹⁰⁵

Έτσι, η σύγχρονη διαδικασία παραγωγής συνιστά διαδικασία συγκρότησης της σύγχρονης κοινωνίας ως κοινωνίας που παράγει υπεραξία. Χαρακτηριστικό της είναι η τάση να αυξάνει με την εισαγωγή νέων τεχνικών η σχέση της αντικειμενοποιημένης εργασίας απέναντι στη ζωντανή εργασία και η υπερεργασία απέναντι στην αναγκαία εργασία. Ιστορικό γνώρισμα αυτής της κοινωνίας του ιδιαίτερου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ένα αναγκαίο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο της ενσωμάτωσης, διατήρησης και περαιτέρω ανάπτυξης ενός ορισμένου τύπου κοινωνικού πράττειν, μέσα από το οποίο παράγονται και κατοχυρώνονται ορισμένοι τύποι ανακαλύψεων και τεχνικών. Η τεχνική πρόοδος δεν είναι εδώ τυχαία, όπως συνέβαινε σε προαστικές κοινωνίες, αλλά αποτελεί γενίκευση τεχνικών γνώσεων που έχει διαμεσολαβηθεί από τον ανταγωνισμό και αποτελεί συγκροτησιακό στοιχείο της κοινωνικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.¹⁰⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μορφή αξίας του προϊόντος της εργασίας είναι η πιο αφηρημένη, μα και η πιο γενική μορφή του αστικού τρόπου παραγωγής, που έτσι χαρακτηρίζεται σαν ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής παραγωγής και επομένως χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα και ιστορικά. Όταν λοιπόν την πάρει κανείς κατά λάθος για την αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, παραβλέπει και το ειδικό της μορφής της αξίας, επομένως και το ειδικό της μορφής του εμπορεύματος, και

¹⁰⁴ Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.739 Επομένως, συνεχίζει ο Μαρξ, «η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτα άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής.»

¹⁰⁵ Βλ. Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές...*, σ.70

¹⁰⁶ Κ.Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994, σ.222

στην παραπέρα εξέλιξη, της μορφής του χρήματος, της μορφής του κεφαλαίου κλπ.¹⁰⁷

Παραπέρα, η μορφή της αξίας αποτελεί τον ειδικά καπιταλιστικό τρόπο ενοποίησης με τον οποίο υπερβαίνεται ο διαχωρισμός μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Η μορφή της αξίας, η αξιοποίηση και η κεφαλαιακή συσσώρευση αποτελούν διαδικασίες που απλώς αναπαράγονται από τη δραστηριότητα των υποκειμένων. Δεν καθορίζονται από την ατομική βούληση, αλλά παίρνουν μια υλική μορφή, που είναι ανεξάρτητη από τον έλεγχο των δρώντων και από τη συνειδητή ατομική τους δράση.

Η μορφή της αξίας είναι κατ' ουσία αδιάφορη ως προς την αναπαραγωγή της συμφυούς ιδιαίτερης ύπαρξης των ατόμων: απασχολείται μάλλον με τις προστακτικές της αξιοποίησης και της συσσώρευσης. Ωστόσο, δεν συνιστά απλώς ένα ζήτημα αδιαφορίας απέναντι στις δομές. Και τούτο επειδή υπάρχουν τάσεις συσσώρευσης – πιο χαρακτηριστική είναι αυτή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και της υπερσυσσώρευσης – οι οποίες συνεχώς απειλούν την αναπαραγωγή των συνθηκών της ύπαρξης των συγκεκριμένων οικονομικών παραγόντων.¹⁰⁸

Αν τα ανταγωνιστικά υποκείμενα έχουν το δικαίωμα να αναπτύξουν πηγές εισοδήματος και να κατέχουν ιδιοκτησία, πρέπει κατ' αρχήν να έχουν το δικαίωμα να υπάρχουν. Ωστόσο, ενώ το δικαίωμα στην ιδιοκτησία (στο αξιοποιημένο και συσσωρευμένο κεφάλαιο) αναγνωρίζεται μέσα στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής κοινωνίας, δεν ισχύει το ίδιο με την ικανότητα για εργασία. Ενώ η εργατική δύναμη αγοράζεται και πωλείται ως εμπόρευμα στις γενικευμένες αγορές, δεν παράγεται μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης, ή με την προοπτική να πουληθεί. Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης συνεπάγεται την αναπαραγωγή του εργάτη, η οποία δεν μπορεί να είναι εγγυημένη μέσα στη λογική της ανταγωνιστικής κοινωνίας.¹⁰⁹

Εφόσον η εργατική δύναμη είναι αδιαχώριστη από τον εργάτη, την ύπαρξη του οποίου η αφηρημένη καθολικότητα των διαδικασιών αξιοποίησης δεν μπορεί να

¹⁰⁷ Κ.Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τόμ.1, σ.94

¹⁰⁸ M.Williams, 'Competition Subjects, State and Civil Society', στο συλλογικό *Value, Social Form and the State*, M.Williams (επιμ.), Macmillan, Λονδίνο 1988, σ.97

¹⁰⁹ Ο.π., σ.101

διασφαλίσει, η ανταγωνιστική κοινωνία δεν μπορεί να γεννήσει τους ίδιους της τους όρους ύπαρξης. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι το δικαίωμα να ζει κανείς είναι ειδικό και συγκεκριμένο, ενώ οι αφηρημένες και καθολικές αρχές της ανταγωνιστικής κοινωνίας – η μορφή της αξίας και η αφηρημένη ελεύθερη βούληση – είναι αδιάφορες στην συγκεκριμένη και ιδιαίτερη ύπαρξη συγκεκριμένων υποκειμένων. Όσες και αν είναι οι απόπειρες ενός ανταγωνιστικού υποκειμένου να κερδίσει ένα επαρκές εισόδημα, εμποδίζονται μέσα σε διαδικασίες ασυνέχειας και κρίσης της αναπαραγωγής του όλου. Επειδή το δικαίωμα στην επιβίωση δεν υπάρχει ως κοινωνικό δικαίωμα, το οποίο να επηρεάζει τη λειτουργία της κοινωνίας θεωρούμενης μόνο ως ανταγωνιστικής κοινωνίας σε απομόνωση, είναι ταυτόχρονα αναγκαίο και αδύνατο: είναι αντιφατικό. Το κράτος επομένως δρα με στόχο την επικύρωση του δικαιώματος στην ιδιωτική ιδιοκτησία και την αναπαραγωγή του δικαιώματος στην επιβίωση, το οποίο δεν μπορεί να είναι εγγυημένο από τη λογική της προσαρμοσμένης στην αξιακή μορφή οικονομία.¹¹⁰

Το κράτος δεν μπορεί να αναπαραγάγει μια κοινωνική εγγύηση για το δικαίωμα στην επιβίωση, καθώς αυτό θα υπονόμει την αρχή της αστικής κοινωνίας ότι η επιβίωση θα πρέπει να εξαρτάται από την κατάλληλη οικονομική συμπεριφορά: δηλαδή την επιτυχημένη ανάπτυξη των πηγών εισοδήματος ως στοιχείων αξιοποίησης. Η λογική της οικονομίας επιβάλλει ότι ένα εισόδημα κερδίζεται μόνο σε ανταλλαγή με μια συμβολή στην παραγωγή ενός επιτυχημένου προϊόντος. Η αρχή «στον καθένα σύμφωνα με τη συμβολή του σε μια τέτοια παραγωγή», όπως καθορίζεται από ελεύθερα συμπεφωνημένα συμβόλαια μέσα στο πλαίσιο αγοραίων κριτηρίων, δεν εμπεριέχει την απαραίτητη για το συγκεκριμένο δικαίωμα στην επιβίωση αρχή: «στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του». Έτσι, ο κατ' ουσίαν συγκεκριμένος όρος του αφηρημένου δικαίου ως συγκεκριμένου δικαιώματος στην επιβίωση, ως προς το οποίο οι διαδικασίες της αξιακής μορφή είναι εγγενώς αδιάφορες, μπορεί μόνο τυπικά να ικανοποιείται ως πολιτικό δικαίωμα, ενισχυμένο από το κράτος· και τούτο επειδή η αντίφαση μεταξύ της αξιακής μορφής και του δικαιώματος στην επιβίωση δεν επιλύεται, αλλά μάλλον συγκεκριμένα συνεχίζουν να υπάρχουν και τα δυο ξεχωριστά: οι διαδικασίες της αξιακής μορφής εγκλείονται στην αστική κοινωνία, ενώ η πραγματοποίηση του δικαίου απομονώνεται σε μια ξεχωριστή σφαίρα της ολότητας, το κράτος.

¹¹⁰ Ο.π., σ.103

Η απουσία οποιουδήποτε κοινωνικού υποκειμένου μέσα στην αστική κοινωνία είναι επίσης μια απαίτηση της κυριαρχίας της αξιακής μορφής, και της αναπαραγωγής της μέσω των μη υποκειμενικών μηχανισμών αγοράς και η νομιμοποίηση του κράτους και η αποδοχή των οικονομικών δυνάμεων σαν αμετάβλητων νόμων απαιτεί τη μορφή του χωρισμού μεταξύ του κράτους και της αστικής κοινωνίας.¹¹¹

Τούτο σημαίνει ότι τα δικαιώματα δεν μπορούν να είναι κοινωνικά στην αστική κοινωνία, αλλά απλώς λαμβάνουν μια τυπική ύπαρξη ως ενισχυμένα από το κράτος πολιτικά δικαιώματα.¹¹² Εν τέλει, το θεμελιωμένο από τα αστικά συντάγματα δικαίωμα στην ύπαρξη προκύπτει μόνο επειδή η ατομική κοινωνική ύπαρξη είναι τόσο επισφαλής στην ανταγωνιστική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, στις κατανομητικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, η αξία υπάρχει με τη μορφή του εισοδήματος (κέρδος, τόκος, ενοίκιο και μισθοί). Η ύπαρξη του εισοδήματος ως αξιακή μορφή συγκεκριμενοποιείται στο ανταγωνιστικό υποκείμενο. Τα ανταγωνιστικά υποκείμενα δεν μπορούν να είναι απλοί φορείς κοινωνικών σχέσεων (ή μάσκες χαρακτήρων κατά τον Μαρξ), καθώς πρέπει να διαθέτουν την ελεύθερη βούληση να αναπτύξουν τις πηγές εισοδήματός τους με την επιδίωξη του κέρδους στα πλαίσια του ανταγωνισμού με άλλα ανταγωνιστικά υποκείμενα. Μόνο στο επίπεδο της υποκειμενικότητας εισάγεται η έννοια του συμφέροντος, ώστε οι μορφές προσόδου, και κατ' επέκταση τα συμφέροντα που συνδέονται με αυτές, παρέχουν τη σύνδεση από το επίπεδο της

¹¹¹ Ο.π., σ.106

¹¹² «Ο άνθρωπος δεν θεωρείται καθόλου, μέσα σε τούτα τα δικαιώματα, σαν μέλος του ανθρώπινου είδους – απεναντίας η ίδια η ζωή του είδους, η κοινωνία, εμφανίζεται σαν ένα πλαίσιο εξωτερικό για τα άτομα, σαν περιορισμός της αρχικής τους αυτοτέλειας. Ο μοναδικός δεσμός που τα κρατάει ενωμένα είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ιδιωτικό συμφέρον, η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους και του εγωιστικού τους προσώπου.» Κ. Μαρξ, *Το εβραϊκό ζήτημα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σ.94 «Το όριο της πολιτικής χειραφέτησης φαίνεται αμέσως στο γεγονός ότι το κράτος μπορεί ν' απελευθερωθεί από ένα φραγμό δίχως ο άνθρωπος να είναι πραγματικά ελεύθερος, ότι το κράτος μπορεί να είναι ένα ελεύθερο κράτος, χωρίς ο άνθρωπος να είναι ένας ελεύθερος άνθρωπος. [...] Όλες οι προϋποθέσεις της εγωιστικής ζωής εξακολουθούν να υπάρχουν έξω από τη σφαίρα του κράτους, στην κοινωνία των ιδιωτών, αλλά σαν ιδιότητες της κοινωνίας των ιδιωτών. Εκεί όπου το πολιτικό κράτος έχει φτάσει την αληθινή αναπτυγμένη μορφή του, ο άνθρωπος διάγει όχι απλώς στη σκέψη, στη συνείδηση, αλλά στην πραγματικότητα, στη ζωή, μια διπλή – μια επουράνια και μια γήινη – ζωή, τη ζωή μέσα στην πολιτική κοινότητα, όπου εκδηλώνεται σαν κοινότητα, και τη ζωή μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών, όπου δρα σαν ιδιώτης άνθρωπος, βλέπει τους άλλους ανθρώπους σαν μέσο, υποβιβάζει τον εαυτό του σε μέσο και γίνεται πiónι ξένων δυνάμεων.» Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.75

οικονομίας σε εκείνο της υποκειμενικότητας (από την οποία μπορεί να αναπτυχθεί το κράτος).¹¹³

Το ανταγωνιστικό υποκείμενο πρέπει να είναι ταυτόχρονα ένας δομικά καθορισμένος φορέας κοινωνικών σχέσεων και ένα υποκείμενο. Η αντίφαση των υποκειμένων χωρίς υποκειμενικότητα υπερβαίνεται στην αφηρημένη γενική βούληση, το καθορισμένο περιεχόμενο της οποίας είναι η ιδιαίτερη υποκειμενικότητα, αλλά μόνο υπό τους περιορισμούς που της τίθενται από τις συνθήκες της ύπαρξης μέσα σε μια καθορισμένη από την αξιακή μορφή οικονομία. Στο βαθμό που ένα συγκεκριμένο υποκείμενο διακινδυνεύει μέσα στη δημόσια σφαίρα της οικονομίας, συνιστά ανταγωνιστικό υποκείμενο με μόνο αφηρημένη ελεύθερη βούληση. Εφόσον τα ανταγωνιστικά υποκείμενα μπορούν να ασκήσουν την ελεύθερη βούληση μόνο μέσα στους περιορισμούς των ευκαιριών που τίθενται από την καθορισμένη από την αξιακή μορφή οικονομία (ενώ είναι τυπικά ισότιμα μέσα στα όρια εκείνων των περιορισμών), και εφόσον η αξιακή μορφή είναι στην καλύτερη περίπτωση αδιάφορη προς τη δική τους ιδιαίτερη ατομική ύπαρξη, η οικονομία αφ' εαυτού της δεν επαρκεί για την αναπαραγωγή ενός από τους αναγκαίους για την ίδια την ύπαρξή της όρους: των ανταγωνιστικών υποκειμένων. Η ύπαρξη των ανταγωνιστικών υποκειμένων παραμένει μόνο αφηρημένη.¹¹⁴

¹¹³ M. Williams, *ό.π.*, σ.98

¹¹⁴ *Ο.π.*

7. Η κριτική της νατουραλιστικής θεώρησης στην πολιτική οικονομία

Α. Η μαρξική απάντηση για την ύπαρξη του «σχετικού υπερπληθυσμού» ως λειτουργικού όρου απροσδιοριστίας και κοινωνικής αστάθειας

Η απόρριψη της πληθυσμιακής υπόθεσης είναι, κατά τον Πολάνυι, σημαντική για την απόρριψη της πρωτοκαθεδρίας του νατουραλιστικού παράγοντα στην κοινωνία. Θεωρεί ότι «το φαινομενικά άλυτο πρόβλημα της ένδειας ανάγκαζε τον Ρικάρντο και τον Μάλθους να νομιμοποιήσουν την νατουραλιστική διέξοδο»· ότι, συνεπώς, την εποχή του Ρικάρντο είχε καταλήξει να γίνει αποδεκτό πως η αυτορρυθμιζόμενη αγορά πήγαζε από τους αμετάκλητους νόμους της Φύσης, και ότι η κυριαρχία της πάνω στην κοινωνία εξυπηρετούσε μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα.¹¹⁵ Έτσι, «ο νατουραλισμός κατέτρυχε την επιστήμη του ανθρώπου και η επανένταξη της κοινωνίας στον κόσμο των ανθρώπων κατέστη ο συστηματικά επιδιωκόμενος στόχος στην εξέλιξη της κοινωνικής σκέψης».¹¹⁶

Στη σκέψη του Μαρξ για την υπεραξία κατείχε ρόλο κλειδί ο ονομαζόμενος «εφεδρικός στρατός της βιομηχανίας». Ενώ η θεωρία του Ρικάρντο για τους μισθούς εξαρτιόταν από τον πληθυσμιακό νόμο του Μάλθους – από την αποδοχή μιας εξαιρετικά ελαστικής προσφοράς εργασίας, για τους λόγους που επικαλείται ο Μάλθους – ο Μαρξ απόκρουσε κατηγορηματικά τη θέση αυτή και στηρίχθηκε αντίθετα στη χρόνια ύπαρξη και περιοδική αναδημιουργία μιας άνεργης εφεδρείας σε πλεονάζοντες εργάτες. Πρόκειται για ένα νόμο του πληθυσμού που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτός ο νόμος εκτελεί την κρίσιμη για το σύστημα λειτουργία να αναχαιτίζει την τάση των μισθών να ανεβαίνουν μπροστά στην αναπτυσσόμενη συσσώρευση του κεφαλαίου και δίνει απάντηση στο ερώτημα: αφού υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στην αξία της εργατικής δύναμης και το προϊόν της, γιατί η διαφορά αυτή δεν εξαφανίζεται μακροπρόθεσμα με την πρόοδο και επέκταση του ίδιου του συστήματος; Κατά τον Μαρξ, μια κατάσταση από όπου εξαφανίζεται η πλεονάζουσα εργασία, και όπου επικρατεί η πλήρης απασχόληση, είναι κατάσταση

¹¹⁵ *MM*, σ.115

¹¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τον Πολάνυι, η μαρξική οικονομική θεωρία ήταν ουσιαστικά μια αποτυχημένη απόπειρα να επιτευχθεί αυτός ο στόχος και ότι η αποτυχία οφειλόταν στη στενή συγγένεια του Μαρξ με τη σκέψη του Ρικάρντο και την φιλελεύθερη οικονομική παράδοση. *MM*, σ.125

εξαιρετικής αστάθειας για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, κατάσταση καταδικασμένη να μην επιζήσει.¹¹⁷

Ως εκ τούτου, θεωρώντας ο Μαρξ ότι η άνοδος του μισθού της εργασίας ποτέ δεν μπορεί να φτάσει στο σημείο που θα απειλήσει το ίδιο το σύστημα, στο ερώτημα για το τι είναι εκείνο που αναχαιτίζει το μισθό της εργασίας – το οποίο είναι η άλλη όψη του ερωτήματος: τι είναι εκείνο που κρατά τους μισθούς της εργασίας εξισωμένους με την αξία της εργατικής δύναμης – απαντά με την έννοια του «εφεδρικού στρατού εργασίας» ή, αλλιώς, του «σχετικού υπερπληθυσμού».

Ο εφεδρικός στρατός αποτελείται από άνεργους εργάτες που μέσω του ενεργού συναγωνισμού στην αγορά εργασίας ασκούν μια αδιάκοπη πίεση προς τα κάτω στο επίπεδο των τιμών. Στρατολογεί τα μέλη του, κατά πρώτον, από όσους εκτόπισαν οι μηχανές, αδιάφορο αν η δημιουργία του εφεδρικού στρατού παίρνει την πιο χτυπητή μορφή της εκτόπισης των ήδη απασχολούμενων εργατών ή τη λιγότερο φανερή, όχι όμως και λιγότερο αποτελεσματική, μορφή της δυσκολίας στην απορρόφηση του πρόσθετου εργατικού πληθυσμού από τα συνηθισμένα κανάλια του. Η εισαγωγή των μηχανών δημιουργεί ανεργία, η οποία επιδρά με τη σειρά της πάνω στο επίπεδο των μισθών της εργασίας. Από εκεί προκύπτει ότι, στην τάση των μισθών της εργασίας να ανέβουν, αντιστοιχεί η αντίρροπη πίεση του εφεδρικού στρατού.

Η αρχή του εφεδρικού στρατού δεν σχετίζεται με καμιά πληθυσμιακή υπόθεση. Λειτουργεί το ίδιο καλά και στην περίπτωση που έχουμε στατικό πληθυσμό ή ακόμα και μειούμενο. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται μια αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στον Μαρξ και στην κλασική σχολή. «Πρόκειται για ένα νόμο κίνησης του πληθυσμού, χαρακτηριστικό για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπως πραγματικά κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστορική ισχύ. Ένας αφηρημένος νόμος του πληθυσμού υπάρχει μόνο για τα φυτά και τα ζώα, κι αυτό εφόσον ο άνθρωπος δεν επεμβαίνει ιστορικά»¹¹⁸.

¹¹⁷ Μ.Ντομπ, *ό.π.*, σ.180

¹¹⁸ Κ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ.1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ.655 Στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αρκεί καθόλου η ποσότητα της διαθέσιμης εργατικής δύναμης που προσφέρει η φυσική

Κατά συνέπεια, οι γενικές κινήσεις του μισθού της εργασίας ρυθμίζονται αποκλειστικά από τη διαστολή και συστολή του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.¹¹⁹ Επομένως, δεν καθορίζονται από την κίνηση του απόλυτου αριθμού του εργατικού πληθυσμού, αλλά από την εναλλασσόμενη σχέση, στην οποία η εργατική τάξη χωρίζεται σε ενεργό και εφεδρικό στρατό, από την αύξηση και τη μείωση της σχετικής έκτασης του υπερπληθυσμού, από το βαθμό που τότε απορροφείται, τότε πάλι απολύεται.¹²⁰ Επομένως, ο σχετικός υπερπληθυσμός είναι το φόντο που πάνω του κινείται ο νόμος ζήτησης και προσφοράς εργασίας.¹²¹

Σημαντικό επίσης όμως είναι ότι η υπερβολική εργασία του απασχολημένου μέρους της εργατικής τάξης πληθαίνει τις γραμμές της εφεδρείας της, ενώ αντίθετα η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολημένους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται υπερβολικά και να υποτάσσονται στις προσταγές του κεφαλαίου. Η καταδίκη ενός μέρους της εργατικής τάξης σε αναγκαστική αργία εξαιτίας της υπερβολικής εργασίας του άλλου μέρους, και αντίστροφα, μετατρέπεται σε μέσο πλουτισμού του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη και επιταχύνει ταυτόχρονα τη δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού σε κλίμακα που να ανταποκρίνεται στην πρόοδο της κοινωνικής συσσώρευσης. Έτσι, αν ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τη σειρά του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ή και ακόμα όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.¹²²

αύξηση του πληθυσμού. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή για να κινείται ελεύθερα χρειάζεται έναν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό ανεξάρτητο από τα φυσικά αυτά όρια. *Ο.π.*, σ.658

¹¹⁹ Με την πρόοδο της συσσώρευσης αλλάζει η σχέση του σταθερού προς το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, αν αρχικά ήταν 1:1, γίνεται στη συνέχεια 2:1, 3:1 κ.ο.κ. Επειδή λοιπόν η ζήτηση εργασίας δεν καθορίζεται από το μέγεθος του συνολικού κεφαλαίου, μα από το μέγεθος του μεταβλητού συστατικού του μέρους, η ζήτηση εργασίας πέφτει προοδευτικά όταν αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο. Βλ. σχετικά Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.652

¹²⁰ Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.660

¹²¹ «Στριμώχνει το πεδίο δράσης αυτού του νόμου μέσα στα όρια που ανταποκρίνονται απόλυτα στην εκμεταλλευτική απληστία και αργομανία του κεφαλαίου». Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.662

¹²² Κ.Μαρξ, *ό.π.*, σ.655

B. Η προβληματική της πραγμάτωσης αξιακών αιτημάτων μέσω του συνεταιριστικού επιχειρήματος

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο ρόλος του φυσικού δικαίου, ως κύριου ιδεολογικού όπλου της αστικής τάξης στον αγώνα της για μια νέα τάξη πραγμάτων, είχε εξαντληθεί. Τα θεμέλια της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων είχαν ήδη τεθεί και σταδιακά εγκαταλείπονταν η πίστη σε μια επικείμενη πραγματοποίηση μιας «φυσικής τάξης πραγμάτων» καθολικής ισότητας και αδελφότητας. Οι πικρές απογοητεύσεις της Γαλλικής επανάστασης, η απελπισμένη κατάσταση των εργαζόμενων μαζών στη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης και τα πρώτα μηνύματα μιας πρωτοεμφανιζόμενης πάλης μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης, αποδείκνυαν ότι η αντιδιαστολή του φυσικού δικαίου με τη φεουδαρχική παράδοση καθίστατο αδύνατη και ανεπαρκής. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα αιτήματα για ισότητα και αδελφότητα, που αναφέρονταν στο φυσικό δίκαιο του ατόμου, προβάλλονταν κυρίως από τους πρώτους υπερασπιστές του προλεταριάτου, τους πρώτους ουτοπικούς σοσιαλιστές.¹²³

Ο Όουεν υποστήριξε ότι η εκπαίδευση ήταν ο ουσιαστικότερος τρόπος αναβάθμισης της ζωής των ανθρώπων. Πίστευε στη δυνατότητα της τεχνολογίας να βελτιώσει τη ζωή των ανθρώπων, αρκεί τα αποτελέσματά της να διαχέονταν σε όλους και όχι μόνο στους κεφαλαιούχους. Εναντιώθηκε στη λειτουργία του ατομικού συμφέροντος κατά τους κλασικούς, τονίζοντας ότι η συνεργατική συμπεριφορά και δράση μεταξύ των ανθρώπων αποδίδει πολύ περισσότερα θετικά αποτελέσματα από αυτά που αναμένονται από την εγωιστική δράση. Γι' αυτό και πρότεινε το σχηματισμό συνεργατικών παραγωγικών διαδικασιών, όπου τα παραγόμενα αγαθά θα ανταλλάσσονταν όχι με μεταλλικό χρήμα, αλλά με «χάρτινο», το οποίο θα αντιπροσώπευε ώρες εργασίας αυτού που το διέθετε. Με την παραγωγική και ανταλλακτική αυτή διαδικασία, ο Όουεν πίστευε ότι θα εξαλειφόταν η ανεργία και η φτώχεια.

Κατά τον Πολάνυι, ο Ρόμπερτ Όουεν ήταν ο μόνος άνθρωπος που μπόρεσε να κατανοήσει σε βάθος τη βιομηχανική κοινωνία. Αντιλαμβανόμενος τη σημασία της δοκιμασίας στην οποία έθετε την κοινωνία η αυτορρυθμιζόμενη αγορά, απέρριπτε

¹²³ I.I.Rubin, *ό.π.*, σ.300

την νατουραλιστική οπτική, και επισημαίνει τους περιορισμούς της μαλθουσιανής και ρικαρντιανής λογικής. Από την άλλη μεριά, η κοινωνική του θεώρηση τον ώθησε να υπερβεί τον χριστιανισμό, τον οποίο κατηγόρησε για «εξατομίκευση» και για αγνόηση της κοινωνίας και της πανίσχυρης διαπλαστικής της επίδρασης στον χαρακτήρα.¹²⁴

Η αναφορά στον Όουεν φαίνεται ότι έχει να κάνει με την αναγνώριση της εμμονής στην κοινωνική προσέγγιση ως χαρακτηριστικού γνωρίσματος του ουενικού κινήματος. Κατά τον Πολάνυι, ο Όουεν δεν παραδεχόταν τη διαίρεση της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα, και απέρριπτε κάθε πολιτική δράση στη βάση αυτής της οπτικής, καθώς η αναγνώριση μιας ξεχωριστής οικονομικής σφαίρας θα ισοδυναμούσε με αναγνώριση της αρχής του κέρδους ως οργανωτικής δύναμης στην κοινωνία, πράγμα που συναντούσε την άρνησή του.¹²⁵

Μπορεί να γίνει λόγος για αντιστοιχίες της θεώρησης του Πολάνυι με εκείνη του Όουεν, καθώς και οι δυο εμφανίζουν το κοινό στοιχείο να καθορίζονται από μια θεωρία για την αστική κοινωνία, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η διάγνωση της κοινωνικής κρίσης ως κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Από τη στιγμή που η θεωρία θα κάνει λόγο για κοινωνική κρίση και γενικευμένη δυστυχία, θεωρείται ότι μπορεί και πρέπει να αναφερθεί και στις αξίες από τις οποίες εκπορεύεται αυτή η διάγνωση. Και οι συγκεκριμένες αυτές αξίες θα αποτελέσουν στη συνέχεια τον πυρήνα του ιδεώδους της συλλογικής ευτυχίας.¹²⁶

Γι' αυτό το λόγο, η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής και της κρίσης της αποτελεί έννοια-κλειδί για τη συγκρότηση μιας κριτικής προσέγγισης στο ζήτημα της γένεσης αξιών και κανονιστικών αιτημάτων. Η κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής συνιστά την κοινωνική διαδικασία μέσω και εντός της οποίας γεννιέται το αίτημα για την πραγμάτωση της συλλογικής ευτυχίας. Το αίτημα αυτό, στη σκέψη του Πολάνυι, ενδεχομένως έχει ως ένα βαθμό μια ουτοπική διάσταση, δηλαδή περιλαμβάνει επιμέρους αιτήματα που είναι δυνατό να πραγματοποιθούν στο παρόν εντός της αστικής

¹²⁴ Βλ. σχετικά *MM*, σ.127

¹²⁵ *MM*, σ.167

¹²⁶ Βλ. σχετικά Α.Μιχαλάκης, «Επίμετρο: κοινωνική κρίση και αξίες» σε R.Owen, *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σ.224

κοινωνίας, αλλά κυρίως αιτήματα που υπερβαίνουν τον ορίζοντά της και ουσιαστικά αναφέρονται σε μια ριζικά διαφορετική μορφή ζωής.¹²⁷

Γενικότερα, ο Πολάνυι επιχειρώντας να καταδείξει την καθολική αντίδραση στην επέκταση της οικονομίας της αγοράς, θεωρεί ότι ενεργοποιείται μια εσωτερική τάση των σύγχρονων κοινωνιών να υπερβούν την αυτορρύθμιση των αγορών, εντάσσοντας συνειδητά τους παράγοντες εργασία (μέσω της εργατικής νομοθεσίας), έδαφος και χρήμα σε λογικές ρύθμισης που εκδηλώνονται σε μια δημοκρατική κοινωνία, υπό τα αιτήματα μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας. Δίνεται έτσι μια απάντηση στην αντίπαλη επιχειρηματολογία που έχει ως αφετηρία ότι ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι το μόνο στοιχείο για το οποίο δεν χωρεί συζήτηση στη σύγχρονη κοινωνία.¹²⁸

Η αντίδραση αυτή, αν και ζωτικής σημασίας για την προστασία της κοινωνίας, θεωρεί ότι είναι, σε τελευταία ανάλυση, ασυμβίβαστη με το σύστημα της οικονομίας της αγοράς· ότι συνιστά κάτι παραπάνω από μια συνήθη αμυντική στάση της κοινωνίας απέναντι σε διαφαινόμενες αλλαγές και οδηγεί στην καταστροφή της οργάνωσης της παραγωγής που δημιούργησε η οικονομία της αγοράς, η οποία εν τέλει απειλεί τις ίδιες τις προοπτικές αναπαραγωγής των όρων ζωής της κοινωνίας.

Η προσπάθεια αυτή αυτοπροστασίας της κοινωνίας, ως διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, και η σχέση της με ό, τι ονομάζει ο συγγραφέας «ταξικά συμφέροντα» αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της κριτικής που ασκεί στο φιλελεύθερο επιχείρημα και στην «πλάνη του οικονομισμού»· επίσης όμως αποκτά σημασία και για τον βαθμό στον οποίο η κριτική του φιλελευθερισμού ως τέτοια συνεπάγεται και την ανάγκη τοποθέτησης απέναντι στην μαρξική προσέγγιση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τελευταία δεν γίνεται αντικείμενο διεξοδικής μελέτης στο κεφάλαιο όπου ο συγγραφέας μελετάει τα πλασματικά εμπορεύματα (την εργασία, τη γη και το χρήμα), δηλαδή στην πολιτικοοικονομική της διάσταση (που θα απαιτούσε

¹²⁷ Αντίθετα από ό, τι συμβαίνει με τη μαρξική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία, οι συνθήκες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν είναι ούτε αιώνιες ούτε όμως και θα πρέπει αναγκαστικά να αρθούν κατά έναν ορισμένο τρόπο. Είναι δυνατόν να αρθούν, διότι είναι μέσα στις ίδιες αυτές τις συνθήκες που παράγονται ταυτόχρονα και οι αντιφάσεις. Έτσι, η αξιολογική ιδέα της δυνατότητας άρσης κάθε χωρισμού μεταξύ των συμμετεχόντων στην κοινωνικοοικονομική διαδικασία, καθώς και κάθε προνομιακής πρόσβασης(ιδιοκτησία) σε κοινωνικά μέσα αναπαραγωγής της ζωής υπογραμμίζεται μέσω της μακροθεωρητικής ανάλυσης της οικονομικής αξίας και της προβληματικής της εκμετάλλευσης. Βλ σχετικά, Κ.Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, σ. 457

¹²⁸ Κ.Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, σ.521

ενδεχομένως μια διεξοδική τοποθέτηση όσον αφορά τη θεωρία του Μαρξ για την υπεραξία). Και αυτό συμβαίνει επειδή θεωρείται ότι και η τελευταία μοιράζεται με τον φιλελευθερισμό την προκατάληψη του οικονομισμού. Αντίθετα, επιλέγεται να διερευνηθεί πιο διεξοδικά το τμήμα της που αφορά την μελέτη των κοινωνικών τάξεων, υπό το πρίσμα μιας αντίληψης περί «ταξικού συμφέροντος», εφόσον είναι μια τέτοια αντίληψη που αποδίδεται από τον συγγραφέα ως κυρίαρχη στη μαρξιστική προσέγγιση.

Συγκεκριμένα, εντοπίζοντας ένα κοινό σημείο των φιλελευθέρων και των μαρξιστών στην αντίληψη για τη θεμελίωση του προστατευτισμού σε «επιμέρους συμφέροντα», θεωρεί ότι τα ταξικά συμφέροντα ερμηνεύουν μόνον εν μέρει τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές διαδικασίες, καθώς η τύχη των τάξεων καθορίζεται συχνότερα από τις ανάγκες της κοινωνίας.¹²⁹

Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή εμφανίζει μια λειτουργιστική διάσταση, καθώς προϋποθέτει αφ' ενός μια έννοια κοινωνικής τάξης ως επιμέρους κοινωνιολογικής κατηγορίας, η οποία έτσι απορρίπτεται ως κατηγορία λόγω της μερικότητάς της, που έρχεται σε αντίθεση με την ολότητα της κοινωνίας. Ακόμη, με τη χρήση της έννοιας του «ταξικού συμφέροντος», προϋποθέτει ότι εξ αρχής υπάρχει μια συνειδητή διάσταση στις διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής, ώστε να είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για «στόχους» και για «προσδοκίες» των τάξεων.¹³⁰ Από την άλλη μεριά μπορεί να σημαίνει ότι αποδίδεται αυξημένη βαρύτητα στα κίνητρα των δρώντων, υποβαθμίζοντας έτσι το ενδεχόμενο οι διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής να μη συντελούνται ως συνειδητές εξ ορισμού επιλογές. Παρόλο που ο Πολάνυι αντιλαμβάνεται απόλυτα τους κινδύνους από την ίδια τη συγκρότηση της εργασίας ως εμπόρευμα και το ότι είναι εκείνη που γεννά την πραγματική αντινομία που διέπει

¹²⁹ «Στην πραγματικότητα, τα ταξικά συμφέροντα ερμηνεύουν μόνον εν μέρει τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές διαδικασίες. Η τύχη των τάξεων καθορίζεται συχνότερα από τις ανάγκες της κοινωνίας, και όχι το αντίστροφο.» *ΜΜ*, σ.150 Η αντίληψη για τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων, ως αποχωρισμένων από τους οικονομικούς – δηλαδή υλικούς – τους προσδιορισμούς προϋποθέτει ότι, για να εξηγηθεί η θεσμική αλλαγή, τα συστατικά στοιχεία μιας παρούσης θεσμικής δομής αντιπαράβλλονται σε εκείνα μιας προηγούμενης δομής και τότε τους αποδίδεται μια (συνήθως εξωγενής) μεταβλητή, η οποία «εξηγεί» γιατί το τελευταίο προέκυψε από το προηγούμενο. Σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις, τέτοια επιχειρήματα υπονοούν το σχήμα «θεσμική ισορροπία → αναταραχή → νέα θεσμική ισορροπία». Σε ένα τέτοιο σχήμα, η επιρροή των δρώντων συνάγεται από το αποτέλεσμα της πολιτικής σε ευθυγράμμιση με τα συμφέροντα. Βλ σχετικά Mark Blyth, *Great transformations*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, σ.8

¹³⁰ «Τα συμφέροντα των συγκεκριμένων τάξεων καθορίζουν μόνο τους στόχους και τις προσδοκίες αυτών των τάξεων, και όχι την αποτυχία ή την επιτυχία των προσπαθειών αυτών.» *ΜΜ*, σ.151

την καπιταλιστική εποχή, υποβαθμίζει το γεγονός ότι οι σχέσεις παραγωγής παίρνουν μια υλική μορφή, που είναι ανεξάρτητη από τον έλεγχο των δρώντων και από τη συνειδητή τους δράση. Η κατάσταση αυτή εκδηλώνεται κατ' αρχήν στο γεγονός ότι τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος.

Πιο συγκεκριμένα, τούτη η απόδοση της κατηγορίας της μερικότητας στην έννοια της κοινωνικής τάξης μέσω της επιλογής της έννοιας του «ταξικού συμφέροντος» σχετίζεται με ορισμένες προϋποθέσεις. Αρχικά έχει να κάνει με την διάρρηξη της σύνδεσης της έννοιας της κοινωνικής τάξης με την πολιτικο-οικονομική της βάση. Ο Πολάνυι θεωρεί ότι από μόνα τους τα ταξικά συμφέροντα δεν μπορούν να εξηγήσουν ικανοποιητικά καμία μακροπρόθεσμη διαδικασία, «επειδή η συγκεκριμένη διαδικασία μπορεί τελικά να καθορίσει την ύπαρξη της ίδιας της τάξης»· επίσης, ότι «αν και η ανθρώπινη κοινωνία είναι φυσικό να επηρεάζεται από οικονομικούς παράγοντες, τα κίνητρα των ατόμων μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις καθορίζονται από την ικανοποίηση αποκλειστικά υλικών αναγκών»· και ότι «ακριβώς επειδή τα κοινωνικά και όχι τα οικονομικά συμφέροντα διαφορετικών στρωμάτων του πληθυσμού απειλούνταν από την αγορά, άτομα που ανήκαν σε διαφορετικά οικονομικά στρώματα συσπειρώθηκαν ασυνείδητα για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο».¹³¹

Ο Πολάνυι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι καμία μεμονωμένη ομάδα ή τάξη δεν αποτέλεσε τη βάση του λεγόμενου προστατευτικού κινήματος, αν και η τελική του έκβαση επηρεάστηκε καθοριστικά από τον χαρακτήρα των εμπλεκόμενων ταξικών συμφερόντων. Έτσι η εξέλιξη αυτή, σε τελευταία ανάλυση, δρομολογήθηκε «από τα συμφέροντα του συνόλου της κοινωνίας, αν και η υπεράσπισή τους ανατέθηκε πρωταρχικά σε μια μερίδα του πληθυσμού, και όχι σε άλλες. Είναι λογικό να εστιάσουμε την περιγραφή του προστατευτικού κινήματος όχι σε ταξικά συμφέροντα, αλλά κυρίως στις διάφορες κοινωνικές αντοχές που δοκιμάσθηκαν από την έλευση της αγοράς».¹³²

Ωστόσο, ακριβώς το γιατί η υπεράσπιση των συμφερόντων του συνόλου της κοινωνίας ανατέθηκε πρωταρχικά σε μια μερίδα του πληθυσμού παραμένει ζήτημα αδιευκρίνιστο, καθώς η κοινωνική κατηγορία της οποίας οι αντοχές «δοκιμάσθηκαν

¹³¹ *MM*, σ.152-153

¹³² *MM*, σ.159

από την έλευση της αγοράς» δεν προσδιορίζεται ξεκάθαρα ότι παραμένει η εργατική τάξη. Και τούτο ισχύει στο βαθμό που δεν μπορεί να εξηγηθεί το ζήτημα της υπερεργασίας ως ζήτημα καθοριστικό των σχέσεων που συγκροτούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο οποίος, αντίθετα από τα άλλα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, λόγω της μορφής με την οποία αποσπάται από τον εργάτη η υπερεργασία, γεννάει την απεριόριστη ανάγκη για την απόσπασή της.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ, «είναι καθαρό πως όταν σε έναν οικονομικό κοινωνικό σχηματισμό δεν επικρατεί η ανταλλακτική αξία, αλλά η αξία χρήσης του προϊόντος, η υπερεργασία περιορίζεται από ένα στενότερο ή ευρύτερο κύκλο αναγκών, ο χαρακτήρας όμως της ίδιας της παραγωγής δε γεννάει μιαν απεριόριστη ανάγκη υπερεργασίας. Απαίσια εμφανίζεται γι' αυτό η υπερβολική εργασία στην αρχαιότητα, όταν πρόκειται ν' αποκτηθεί η ανταλλακτική αξία στην αυτοτελή χρηματική της μορφή, στην παραγωγή χρυσού και ασημιού.(...) Ωστόσο, στον αρχαίο κόσμο αυτές είναι εξαιρέσεις. Μόλις όμως οι λαοί που η παραγωγή τους κινείται ακόμα στις κατώτερες μορφές εργασίας του δούλου, της αγγαρείας κλπ τραβηχτούν σε μια παγκόσμια αγορά που κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κάνει κύριο συμφέρον την πούληση των προϊόντων τους στο εξωτερικό, προστίθεται στις βάρβαρες φρικαλεότητες της δουλείας, της δουλοπαροικίας κλπ η πολιτισμένη φρικαλεότητα της υπερβολικής εργασίας. Γι' αυτό η εργασία των μαύρων στις νότιες Πολιτείες της αμερικάνικης Ένωσης διατηρούσε κάποιο μετριοπαθή πατριαρχικό χαρακτήρα, όσο η παραγωγή απόβλεπε κυρίως στην κάλυψη των άμεσων αναγκών των δουλοκτητών. Στο βαθμό όμως που η εξαγωγή μπαμπακιού γινόταν ζήτημα ζωτικού συμφέροντος των Πολιτειών αυτών, η υπερβολική εργασία του μαύρου, και συχνά η ανάλωση της ζωής του μέσα σε εφτά χρόνια εργασίας, γινόταν παράγοντας ενός υπολογισμένου και υπολογιστικού συστήματος. Δεν επρόκειτο πια για την απόσπαση απ' αυτόν μιας ορισμένης μάζας ωφέλιμων προϊόντων. Επρόκειτο στο εξής για την παραγωγή της ίδιας της υπεραξίας.»¹³³

Με την άμεση παράταση της εργάσιμης ημέρας, μπορεί ο κεφαλαιοκράτης να ρευστοποιήσει μια ποσότητα εργατικής δύναμης μεγαλύτερη από εκείνη που μπορεί

¹³³ Κ.Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τ.1, σ.247

να αναπληρωθεί μέσα σε τρεις, λόγου χάρη, ημέρες.¹³⁴ Δεδομένου ότι η ίδια η φύση της ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν βάζει καθόλου όρια στην εργάσιμη ημέρα, επομένως και στην υπερεργασία, ο κεφαλαιοκράτης επωφελείται από το δικαίωμά του σαν αγοραστής όταν προσπαθεί να μεγαλώσει όσο γίνεται την εργάσιμη ημέρα: «από την άλλη μεριά η ειδική φύση του εμπορεύματος που πουλήθηκε περικλείνει ένα όριο στην κατανάλωσή του από τον αγοραστή· και ο εργάτης επωφελείται από το δικαίωμά του σαν πωλητής όταν προσπαθεί να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σε ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Επομένως έχουμε εδώ μια αντινομία, δίκαιο ενάντια σε δίκαιο, και τα δυο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Και ανάμεσα σε δυο ίσα δίκαια αποφασίζει η βία. Γι' αυτό στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται σαν πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας – πάλη ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλαδή την τάξη των κεφαλαιοκρατών, και στο συνολικό εργάτη, δηλαδή την εργατική τάξη.»¹³⁵

Στο βαθμό που η πάλη δεν έχει κριθεί, επιβάλλεται ένας συμβιβασμός (μέσω της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας) στη βάση του οποίου αναπαράγεται το πλαίσιο εκμετάλλευσης. Κατά την ανάπτυξη αυτής της σχέσης ισορροπίας εισάγεται η διάσταση της πολιτικής. Κατ' αυτήν την έννοια, δεν είναι η ταξική πάλη που θεμελιώνεται στην πολιτική, αλλά η πολιτική που θεμελιώνεται στην ταξική πάλη.

Το κράτος περιορίζει δια της βίας την εργάσιμη ημέρα, προκειμένου να προστατεύσει από τις επεμβάσεις των επιμέρους καπιταλιστών τη βιοτική δύναμη της κοινωνίας προς όφελος του εργατικού κινήματος που διογκώνεται, καθώς και της τάξης των κεφαλαιοκρατών στο σύνολό της. Μέσω του νόμου κατοχυρώνει τους γενικούς όρους της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, οι οποίοι είναι αναγκαίοι στο δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας. Στο βαθμό αυτό λειτουργεί ως κοινωνικός καταναγκασμός απέναντι στους επιμέρους κεφαλαιοκράτες, τους οποίους παρεμποδίζει να θίξουν αποτελεσματικά τις κοινωνικές βιοτικές δυνάμεις. Καθώς το

¹³⁴ «Μου πληρώνεις την εργατική δύναμη μιας ημέρας, τη στιγμή που καταναλώνεις τριών ημερών εργατική δύναμη. Αυτό είναι αντίθετο με το συμβόλαιό μας και με το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Ζητώ λοιπόν μια εργάσιμη ημέρα κανονικής διάρκειας και δεν τη ζητώ κάνοντας έκκληση στην καρδιά σου, γιατί σε χρηματικά ζητήματα δεν έχουν πέραση τα αισθήματα. Μπορεί να είσαι υπόδειγμα πολίτη, ίσως να είσαι μέλος του συλλόγου προστασίας των ζώων και ακόμα να' χεις τη φήμη αγίου, μα το πράγμα που αντιπροσωπεύεις απέναντί μου δεν έχει καρδιά στα στήθια. Αυτό που φαίνεται να χτυπάει εκεί μέσα είναι ο χτύπος της δικής μου καρδιάς. Ζητώ την κανονική εργάσιμη ημέρα, γιατί, όπως και κάθε άλλος πουλητής, ζητώ την αξία του εμπορεύματός μου.» *Ο.π.*, σ.245

¹³⁵ *Ο.π.*, σ.246

ίδιο το κεφάλαιο είναι εκείνο που αναπτύσσει τις κοινωνικές δυνάμεις και τις προφυλάσσει μέσω του κράτους, δημιουργείται εδώ αρχικά η εντύπωση πως τα γενικά του συμφέροντα συμπίπτουν με τα κοινωνικά συμφέροντα. Λόγω του καταναγκασμού που προκαλεί ο ανταγωνισμός, ο επιμέρους κεφαλαιοκράτης είναι αναγκασμένος να ενεργεί δίχως να λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες των εργατών, ωστόσο λόγω του καταναγκασμού που επιβάλλουν οι νόμοι του κράτους είναι υποχρεωμένος να θέσει όρια στην αδιαφορία του αυτή.¹³⁶

Μόνο το αστικό κράτος διαφοροποιείται από τα κοινωνικά περιεχόμενα, προκειμένου να θέσει στη διάθεση των κρατούντων κοινωνικών συμφερόντων την «ουδέτερη» δύναμη που το χαρακτηρίζει. Με αφετηρία την ανάλυση της οικονομίας, τα συμφέροντα αυτά είναι τα ιδιωτικά συμφέροντα που στην αστική κοινωνία κατορθώνουν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο να υπερβούν την αντίσταση των ανταγωνιστικών τους συμφερόντων και να θέσουν τις μάζες των εργατών υπό εξάρτηση. Επιπλέον πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά την ανάπτυξη της μορφής της αξίας στην εξέλιξή της έως τον ιδιαίτερο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η μεθοδική δυνατότητα της αφαίρεσης από πολιτικά εμπόδια προϋποθέτει ως αφετηρία την εγκαθιδρυμένη κυριαρχία της αστικής τάξης (δηλαδή προϋποθέτει την γαλλική και αγγλική επανάσταση) ως αναγκαίο όρο.¹³⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, η κρατική εξουσία εμφανίζεται πλέον ως επιβεβαίωση της οικονομικής πειθάρχησης της εργασίας υπό το κεφάλαιο.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, προκύπτει το ζήτημα ότι δεν διερευνάται από τον Πολάνυι το πρόβλημα της μετάβασης από τον όρο στην αξία (ελευθερία, ειρήνη) και δεν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της συγκρότησης της δημοκρατίας ως κατ' εξοχήν όρου συγκρότησης του κοινωνικού βίου, στις πολιτικές και επιστημολογικές του συνέπειες. Κατ' αυτήν την έννοια, το πρόβλημα των αξιών παραμένει εξωτερικό στην ανάλυση, ως πρόβλημα «σκοπιάς της ανθρώπινης πραγματικότητας» ή ως πρόβλημα πραγμάτωσης των σκοπών (ελευθερίας και ειρήνης).¹³⁸ Ίσως εξ αιτίας αυτού του γεγονότος να καθίσταται στον Πολάνυι αναγκαία η καταφυγή σε συγκριτική ανθρωπολογική μελέτη οικονομικών συστημάτων συγκεκριμένων παραδοσιακών κοινωνιών που λειτουργούν ως εμπειρικά παραδείγματα, ώστε να

¹³⁶ Κ.Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, σ.262

¹³⁷ Βλ σχετικά ό.π., σ.260

¹³⁸ Κ.Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, σ.522

ασκηθεί αποτελεσματική κριτική στα φιλελεύθερα επιχειρήματα περί της φυσικότητας της κυριαρχίας των οικονομικών κινήτρων στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Η μελέτη, ωστόσο, της αξιακής μορφής και η σχέση της με την εργάσιμη ημέρα επιτρέπουν ναδειχθεί ότι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ίδιας της αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας παραπέμπει σε πολιτικές διαδικασίες και διευθετήσεις με κρατική μεσολάβηση μεταξύ των τάξεων. Στο βαθμό όμως που τέτοιες διευθετήσεις μέσω της πολιτικής θα αποτύγχαναν, η αστική καπιταλιστική κοινωνία θα περιερχόταν σε κρίση και διακινδύνευση από τις καταστροφικές δυνάμεις στις οποίες θα μετατρέπονταν οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις της. Από την άλλη μεριά, ανακύπτει ως θεμελιώδες το ζήτημα της οργάνωσης της εργασίας, η οποία περιορίζεται στα αρχικά της στάδια σε περιστασιακές συναντήσεις εργατών και οδηγεί στη συνέχεια στη συνένωση της εργατικής τάξης στο σύνολό της, καθώς αποτελεί έκφραση της ανάπτυξης των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων και είναι προϊόν ενός έως τώρα λανθάνοντος εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και στην εργατική τάξη.

Επομένως, το πρόβλημα της δημοκρατίας δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί με επάρκεια παρά μόνο ως πρόβλημα όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας που θίγεται από την καπιταλιστική μορφή (λόγου χάρη, η κοινωνική εργασία καταστρέφεται από την καπιταλιστική υπερεκμετάλλευση) και περαιτέρω ως πρόβλημα μετατροπής του λειτουργικού όρου αναπαραγωγής της κοινωνίας σε πολιτικό πρόγραμμα και αξιολογικό πρόταγμα χειραφετητικής πράξης.¹³⁹

¹³⁹ Βλ. σχετικά, Κ. Ψυχοπαίδης, *ό.π.*, σ.489

Βιβλιογραφία

Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, τ.2, Εξάντας, Αθήνα 1991

Αγγελίδης Μ.- Ψυχοπαίδης Κ.(επιμ), *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής*, Εξάντας, Αθήνα ²1996

Blyth M., *Great transformations*, Cambridge University Press, Cambridge 2002

Edelman M. & Haugerud A. (ed.), *The anthropology of development and globalization*, Blackwell, Οξφόρδη 2005

Godelier M., *Rationality and irrationality in economics*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1972

Λούξεμπουργκ Ρ., *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, τόμ.1, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973, ²2006

Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ.Α', Στοχαστής, Αθήνα 1989

Μαρξ Κ., *Το εβραϊκό ζήτημα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978

Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, α' & β', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ.1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005

Μαρξ Κ., *Μισθός, τιμή και κέρδος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998

Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*, Κοροντζή, Αθήνα ²1976

Ντομπ Μ., *Θεωρίες της αξίας και της διανομής*, μτφ. Ν.Σταματάκη, Gutenberg Αθήνα ³1976

- Owen R., *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007
- Πολάννι Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη
- Ricardo D., *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, μτφ. Ν.Σταματάκης, Παπαζήση, Αθήνα 2002
- Ρόμπινσον Τζ., *Φιλοσοφία της οικονομίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1969
- Rubin I.I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1994
- Servet J.M., Maucourant J., Tiran A.(επιμ.), *La modernité de Karl Polanyi*, L'Harmattan, Παρίσι-Μόντρεαλ 1998
- Σκομβούλης Μ., «Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*: ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της οικονομίας της αγοράς», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.16, Σάκκουλα, Αθήνα 2006
- Σουήζυ Π., *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, μτφ. Ν.Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα ¹²2004
- Stanfield J.R., *The economic thought of Karl Polanyi*, Macmillan, Λονδίνο 1986
- Williams M. (επιμ.), *Value, Social Form and the State*, Macmillan, Λονδίνο 1988
- Ψυχοπαίδης Κ., «Ο Α.Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ.1, Εξάντας, Αθήνα 1990
- Ψυχοπαίδης Κ., *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, ³2003
- Ψυχοπαίδης Κ., *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994

